

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΧΡΟΝΗ, δ. Φ.

Ἐπιμελητοῦ Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Ἡ διαίρεσις κατ' ἐπίνοιαν ὡς μέθοδος ἐρεῦνης κοσμολογικῶν προβλημάτων

Οἱ μελετῆται τῆς στωικῆς κοσμολογίας ἐπέμειναν ἰδιαιτέρως εἰς τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν, ὅταν θελήσῃ τις νὰ ἐξετάσῃ ἐπισταμένως τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα οἱ Στωικοὶ προσήγον, διὰ νὰ καταδείξουν τὴν διάκρισιν τῶν ἀρχῶν ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τῶν στοιχείων, κυρίως δὲ αὐτῶν ἀπ' ἐκείνων. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρξεως ἀρχῶν καὶ στοιχείων δύναται νὰ θεμελιωθῇ μόνον ἐπὶ τῆς σαφοῦς διακρίσεώς των ἀπ' ἀλλήλων. Πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ ἡ διακρίβωσις τῆς φύσεως ἐκατέρων, ἀπαιτεῖται προσέτι ὁ αὐστηρὸς καθορισμὸς τῆς μεταξὺ των σχέσεως. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ ἐπιβάλλει ὄχι μόνον ἡ μεθοδολογία τῆς λόγῳ θεωρήσεως θεματὸς τινος, ἀλλὰ καὶ αὕτη αὕτη ἡ φύσις καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν στοιχείων. Αἱ ἀρχαὶ εἶναι ἀρχαὶ τινος, ἔχουν, κατὰ συνέπειαν, κοινὸν σημεῖον ἀναφορᾶς· τοῦτου ἕνεκα, συσχετίζονται καὶ συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξίστανται τῆς ἰδίας των φύσεως. Τὸ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν προερχόμενον δὲν εἶναι ἐπακόλουθον τῆς μείξεως των· ἡ μείξις, ἀπαραίτητος διὰ τὴν γένεσιν τινος, εἶναι ἴδιον τῶν στοιχείων καὶ ὄχι τῶν ἀρχῶν. Διὰ τοῦτο τί γίνεται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν καὶ ἐκ τῶν στοιχείων.

Κύριον μέλημα τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου¹, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπο-

1. Θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ δηλώσωμεν ὅτι αἱ γενικαὶ κρίσεις, με τὰς ὁποίας διαρθροῦμεν τὴν παροῦσαν μελέτην, ἔχουν κέντρον ἀναφορᾶς τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζουν εἰς τὰς κοσμολογικὰς τῶν ζητήσεως ἀρχαί· Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἀκμάσαντες κυρίως μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

λαμβάνει τὸν κόσμον γενητόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ φρονεῖ ὅτι διὰ τὴν γένεσιν τοῦ τυγχάνει ἀναγκαῖα ἢ ὑπαρξίς ἀρχῶν καὶ στοιχείων², εἶναι ἡ λόγῳ διάκρισις τῆς οὐσίας καὶ λειτουργίας αὐτῶν. Τὸ ἐγχείρημα τοῦτο εἶναι ἄκρως δυσχερές, ἰδίᾳ ὅταν δὲν γίνεται χάριν φιλῆς θεωρίας, ἀλλὰ μὲ σκοπὸν τὴν δι' ἐννοιῶν ἀναπαράστασιν τοῦ πραγματικοῦ. Βεβαίως, πάντοτε προβάλλει τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὅ,τι λόγῳ ἀνευρίσκεται, εἶναι μόνον λόγῳ θεωρητὸν ἢ ἀνταποκρίνεται καὶ πρὸς τὸ πράγματι συμβαῖνον. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐντάσσεται εἰς τὴν πολυδιάστατον προβληματικὴν τῆς ἐν γένει σχέσεως τῶν νοουμένων πρὸς τὰ πράγματα, θέμα ἀπασχολήσαν καὶ ἀπασχολοῦν τὴν στοχαζομένην, κυρίως, διάνοησιν. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα³. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ μελετήσωμεν ἓνα ἀπὸ τοὺς τρόπους ἀντιμετωπίσεως μερικῶν ἀπὸ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ ἡ προσπάθεια τῆς λόγῳ ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, συγκεκριμένως, τὴν μέθοδον μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Γαληνὸς ἐθεώρησεν ὅτι ἀποδεικνύεται ἡ ὑπὸ τῶν Στωικῶν διδασκομένη διάκρισις τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων.

Ἡ ἐννοιολογικὴ ὑποδομή, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐρειδόμενοι οἱ Στωικοὶ ἐδίδασκον τὴν διάκρισιν τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἐπροβλημάτισεν, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν, πολλοὺς μελετητάς, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐντεῦθεν⁴. Ἐπισκοποῦντες τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον οἱ μελετηταὶ ἐζήτησαν νὰ προσπελάσουν τὰς στωικὰς θέσεις, παρατηροῦμεν ὅτι ἅπαντες ἢ σχεδὸν ἅπαντες ἀφωρμήθησαν ἀπὸ τοὺς ὁρισμούς, τοὺς ὁποίους οἱ Στωικοὶ ἔδιδον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ στοιχεῖον. Διὰ τῆς ἐρμηνείας δηλονότι τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὸν ὁρισμὸν ἑκατέρου, προσεπάθουν νὰ καταδείξουν τὴν διάκρισιν τῶν. Βεβαίως, ἡ προσπέλασις τῆς ἐννοίας τινὸς μέσῳ

2. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ φιλόσοφοι, τῶν ὁποίων αἱ γενικαὶ κοσμολογικαὶ θέσεις ἀντιτίθενται εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀρχῶν καὶ στοιχείων, χωροῦν ἐνίοτε εἰς διαμόρφωσιν θεωρίας περὶ κόσμου, κέντρον τῆς ὁποίας θέτουν ἀρχὰς καὶ στοιχεῖα. Παράδειγμα οἱ φυσικοὶ Πυθαγορικοὶ, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι ὑπολαμβάνουν τὸν κόσμον ἀγέννητον καὶ αἰώνιον, ἀναζητοῦν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Σέξτου τοῦ Ἑμπεϊρικοῦ (*Πρὸς Μαθημ.*, X 255), «τὰς πρῶτον συστήσασθαι αὐτὸν ἀρχάς». Βλ. καὶ κατ., σ. 189.

3. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, βλ. γενικῶς R. J. Penbergast, *Cosmos*. New York, 1973, ἰδίᾳ σσ. 83 κ. ἑξ., ἐνθα κριτικὴ παρουσίασις τῶν ἀπόψεων τῶν Piaget, Kuhn, Koestler, Polanyi.

4. Διὰ τὰς ἀπόψεις τῶν Στωικῶν καὶ τὰς κρίσεις, τὰς ὁποίας διετύπωσαν ἐπ' αὐτῶν οἱ κυριώτεροι μελετηταί, βλ. M. Lapidge, 'Ἀρχαὶ καὶ Στοιχεῖα: A problem in Stoic Cosmology', ἐν *Phronesis*, XVIII (1973), σσ. 240 κ. ἑξ.

τοῦ ὁρισμοῦ του δὲν ἐλέγχεται ἀδόκιμος, ἐὰν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀριστοτελικὴ ἀποψις, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ ὁρισμὸς εἶναι «οὐσίας γνωρισμός»⁵. Διὰ τὰ ἰσχύσει ὁμοως τοῦτο, πρέπει νὰ προηγηθῇ τοῦ ὁρισμοῦ ἡ ἔρευνα τῆς οὐσίας τοῦ ὁρισθησομένου. Δὲν δύναται, κατὰ συνέπειαν, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀσφαλὴς μέθοδος ἐρεύνης ἡ ἐπὶ τοῦ ὁρισμοῦ ἐρειδομένη διακρίθωσις τῆς ἐννοίας τινός, καὶ δὴ ὅταν ὁ ὁρισμὸς αὐτοῦ ἔχῃ δοθῇ με σκοπὸν τὴν διάκρισίν του ἀπὸ τινος ἄλλου. Ἐπιβάλλεται νὰ μελετηθῇ τοῦτο διὰ καταλλήλου μεθόδου, νὰ γνωσθῇ ἡ ἰδιαιτερότης τῆς φύσεώς του, νὰ διακριθῶσιν τὰ στοιχεῖα τὰ διαφορίζοντα αὐτὸ ἀπὸ ἄλλα ὅμοια καὶ ὕστερον νὰ ὁρισθῇ. Ὁ κατόπιν τοιούτων νοητικῶν διεργασιῶν διδόμενος ὁρισμὸς εἶναι πράγματι οὐσίας γνωρισμός.

Ἐάν, πρὸς τούτοις, θελήσωμεν νὰ κατηγορήσωμεν εἰς τὸ διὰ τοῦ ὁρισμοῦ ἀπακριβωθὲν κατηγορημὰ τι, εὐλογον εἶναι ὅτι ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν ἐπακριβῶς καὶ τὴν φύσιν τοῦ τοιούτου κατηγορήματος. Αἱ κρίσεις, λ.χ., τὸ ὕδωρ εἶναι στοιχεῖον, ἡ ὑγρότης εἶναι ἀρχή, τὸ ὕδωρ δὲν εἶναι ἀρχή, διὰ τὰ ἰσχύουν, προϋποθέτουν ὄχι μόνον τὴν γνῶσιν τῆς οὐσίας τοῦ ὕδατος καὶ τῆς ὑγρότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς. Ἐπιβάλλεται δηλαδὴ νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἐννοιαν τῆς ἐννοίας ἐκείνων τὰ ὅποια κατηγοροῦμεν ἢ ἀποφάσκομεν. Τοῦτο ἐπραξεν ὁ Γαληνός, σχετικῶς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑπὸ τῶν Στωικῶν διδασκομένης διακρίσεως τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων. Διὰ τὴν ἄλλα ἄρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ ἐρευνηταὶ ἐπέμειναν ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν ὁρισμὸν ἐκάστου καὶ μετὰ τὴν αὐτὸν ἠθέλησαν νὰ ἐννοήσουν καὶ νὰ κρίνουν ἢ νὰ καταδείξουν τὴν διαφορὰν τῶν, μόνον εἰκοτολογικῶς δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν. Πιθανὸν νὰ ἐθεώρουν ὅτι εἶναι πρόβλημα τῶν Στωικῶν νὰ καταδείξουν τὴν διάκρισιν τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων καὶ ὄχι ἰδικῶν τῶν πιθανόν, προσέτι, οἱ ἴδιοι οἱ Στωικοὶ νὰ εἶχον ἀστοχήσει εἰς τὸν τρόπον ἐδραιώσεως τῆς διακρίσεως αὐτῶν. Αἱ σωζόμεναι εἰδήσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσωμεν ἀναμφίλεκτον γνώμην. Δὲν πρέπει, πάντως, νὰ παραθεωρηθῇ αὐτό, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐγνωσμένη ἐπίδοσις τῶν Στωικῶν εἰς τὴν Λογικὴν δυσκόλως ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀποδίδονται ἐπακριβῶς πολλαὶ ἀπὸ τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν κοσμολογίαν τῶν ἀπόψεως⁶. Ἡ ἐξέτασις τῆς κοσμολογίας τῆς Στοᾶς ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς Λογι-

5. *Aval.* Ὑστ., B3, 90b16.

6. Ἡ σχέσις Λογικῆς καὶ Φυσικῆς ἀπασχόλησεν ἰδιαίτερα τὸν ἰδρυτὴν τῆς Στοᾶς

κῆς αὐτῆς χρήζει ἐπισταμένης ἐρεῦνης, ἀφίσταται ὁμως τῶν ὀρίων τῆς παρούσης μελέτης.

Εἴπομεν ὅτι ὁ Γαληνὸς ἡρμήνευσε τὴν κατὰ τοὺς Στωικοὺς διάκρισιν τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων, χωρὶς νὰ στηριχθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ὁρισμοὺς καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα οἱ Στωικοὶ ὑπελάμβανον ὡς ἀρχὰς καὶ στοιχεῖα. Ἀφωρμήθη, βεβαίως, ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ στοιχείου, ἐχώρησεν ὁμως περαιτέρω τῶν ἐξ αὐτῆς συναγομένων. Πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποίησε τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσιν. Ἀσφαλῶς, εἶναι προβληματικὸν κατὰ πόσον ὁ Γαληνὸς ἀποδίδει ἐπακριθῶς στωικὰς ἀπόψεις· καὶ αὕτη αὕτη, ἄλλως τε, ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοεῖ δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν Στωικῶν. Εἰς τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα τῶν λογικῶν τῶν ἔργων, ἡ κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσις δὲν ἀπαντᾷ. Πρὸς τοῦτοις, ἡ ἔννοια, τὴν ὁποίαν ὁ Γαληνὸς ἀποδίδει εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ στοιχεῖον, εἶναι διάφορὰ ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐξάγεται ἀπὸ τὸν ὁρισμόν, τὸν ὁποῖον, κατὰ πληροφoρίας τοῦ Στωβαίου, ἔδιδον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ στοιχεῖον, οἱ Στωικοί⁷. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ ἐδηλώσαμεν. Σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ διακριθῶσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικοὺς καὶ νὰ ἐξετάσωμεν τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα οὗτοι κατεδείκνυν τὴν ἀπ' ἀλλήλων διάκρισιν αὐτῶν· ἀλλὰ, μὲ ἀφετηρίαν τὴν διάκρισιν των, νὰ ἐξετάσωμεν τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσιν καὶ νὰ ἴδωμεν τὴν περιοχὴν ἐφαρμογῆς της, ὡς καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς χρησιμοποίησεώς της εἰς κοσμολογικὰ θέματα. Θὰ ἀναφερθῶμεν, κατ' ἀκολουθίαν, εἰς τὴν κατὰ τοὺς Στωικοὺς διάκρισιν τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων, ὡς ἡρμήνευσεν αὐτὴν κυρίως ὁ Γαληνός⁸, προκειμένου ὁμως νὰ ἐρευνήσωμεν τὴν κατ' ἐπί-

Ζήνωνα, ἡ ἁποψὶς τοῦ δὲ «τὰ λογικά... τῶν ἄλλων ἐστὶ διακριτικὰ καὶ ἐπισκεπτικὰ» [*Stoicorum Veterum Fragmenta*, Collegit I. ab Arnim. Lipsiae MCMV, Vol. I, σ. 16, 9-11. (Τοῦ λοιποῦ θὰ ἀναγράφωμεν τὴν συλλογὴν αὐτὴν βραχυγραφικῶς ὡς ἐξῆς: *SVF*)] μαρτυρεῖ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδεν εἰς τὴν Λογικὴν καὶ τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον τῆς ἀνεγνώριζε διὰ τὴν μελέτην τῶν ἄλλων μερῶν τῆς φιλοσοφίας. Τὴν ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθεῖσαν πρόταξιν τῆς Λογικῆς ἔναντι τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Ἠθικῆς ἀπεδέχθησαν, ὡς παραδίδει ὁ Διογένης Λαέρτιος (VII, 40), ὁ Χρύσιππος καὶ ἄλλοι Στωικοί. Περὶ Ζήωνος βλ. Α. Giannaras, Zenon aus Kiton, der Begründer der Stoa, ἐν *Hellenika* III, 1970-1, σσ. 44 κ.εξ.

7. *SVF*, II, ἀρ. 409, 413.

8. Διὰ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Διογένους Λαερτίου (VII, 134)

νοϊαν διαίρεσιν. Εἰς τὸ πιθανὸν ἐρώτημα, διατὶ πρὸς μελέτην τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως, ὡς μεθόδου τῆς κοσμολογικῆς προβληματικῆς, ἀφορμώμεθα ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ ἐφαρμογῆς τῆς εἰς θέμα τῆς στωϊκῆς κοσμολογίας, ἀπαντῶμεν ὅτι πράττομεν τοῦτο, ἐπειδὴ, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς – ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν – ἀναφέρονται εἰς τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσιν, εἰς τὸν Γαληνὸν ἀπαντᾷ κυρίως ἡ ἐφαρμογὴ τῆς καὶ δὴ εἰς πρόβλημα κοσμολογικόν.

Ὁ Γαληνὸς⁹ δὲν χωρεῖ εἰς διάκρισιν τῆς ὕλης ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἢ τῆς ὕλης καὶ τοῦ θεοῦ ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἀλλὰ τῆς ὕλης καὶ τῶν ποιότητων ἀπὸ τῶν στοιχείων, διευκρινῶν ὅτι ἀρχαὶ εἶναι ἡ ὕλη καὶ αἱ ποιότητες, δηλαδὴ αἱ ψυχρότης, θερμότης, ξηρότης, ὑγρότης, στοιχεῖα δὲ τὸ ψυχρόν, τὸ θερμόν, τὸ ξηρόν καὶ τὸ ὑγρόν, ἢ ἄλλως καλούμενα ἄηρ, πῦρ, γῆ καὶ ὕδωρ. Δὲν μνημονεύει τὸν θεὸν ὡς ἀρχήν. Ἀσφαλῶς, πράττει τοῦτο σκοπίμως, διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀγνοεῖ τὴν θεμελιώδη ἀποψιν τῶν Στωϊκῶν, ὅτι δηλαδὴ ἀρχαὶ εἶναι ὁ θεὸς καὶ ἡ ὕλη. Ἡ ἀποσιώπησις τοῦ θεοῦ, ἥτοι τοῦ ποιούντος, δεικνύει ὅτι τὸ διαφέρον τοῦ Γαληνοῦ στρέφεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν διάκρισιν ἐκείνων τὰ ὅποια ὑπέστησαν τὴν ποίωσιν ἀπ' ἐκείνων τὰ ὅποια προέρχονται ἐκ τῆς ποιώσεως. Αἱ ποιότητες καὶ τὰ ποιά προϋποθέτουν ποίωσιν, διὰ τοῦτο καὶ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ διάκρισις τοῦ ποιήσαντος τὴν ποίωσιν – τοῦ ποιῶσαντος – ἀπὸ τοῦ δεχθέντος αὐτὴν – τοῦ ποιωθέντος – ἀλλὰ ἡ διάκρισις τοῦ ποιωθέντος ἀπὸ τὰ ἀπ' αὐτοῦ γενηθέντα. Θεωρητικῶς, ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι ἐμφανής, ἀρκεῖ νὰ ὑποληφθῇ τὸ ποιωθὲν ὡς ἀρχὴ τοῦ ἀπὸ τούτου παραγομένου ποιοῦ, δι' αὐτὸ καὶ ὁ Γαληνὸς χαρακτηρίζει ὡς φανεράν τὴν διάκρισιν τῆς ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ στοιχείου, μέμφεται δὲ τοὺς «ἀρχαίους» διότι δὲν τὴν ἀντελήφθησαν¹⁰. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ στοιχεῖον, σημειοί, «ἐστὶ δύο

μνημονευομένη διάκρισις τῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων, βλ. Α. Graeser, *Zenon von Kition. Positionen und Probleme*. Berlin-New York 1975, σσ. 94 κ. ἔξ.

9. SVF, II, ἀριθμ. 409.

10. Κατὰ Γαληνόν, οἱ «ἀρχαῖοι» δὲν διέκρινον τὸ στοιχεῖον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ἐπειδὴ ἠθέλαν «δύνασθαι χρῆσθαι τῇ τοῦ στοιχείου προσηγορίᾳ κατὰ τῶν ἀρχῶν». Τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὅποσον προσάγει ὁ Γαληνὸς διὰ νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν ὑπὸ τῶν «ἀρχαίων» μὴ διάκρισιν τῆς ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ στοιχείου, ἀντλεῖται σαφῶς ἀπὸ τὴν σύγχυσιν ἡ ὅποια ἐνεφίλοχῳρε εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀκριβοῦς ὁρολογίας. Ἡ σύγχυσις ὁμῶς αὕτη ἀνεφάνη κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ ἔξης, ὅτε αἱ ἐριδες καὶ αἱ ἀσυμφωνίαι τῶν

πράγματα φανερώς ἀλλήλων διαφέροντα, τὸ μὲν ἕτερον ἐλάχιστον μόριον τοῦ ὅλου, τὸ δὲ ἕτερον, εἰς ὃ διέλη τις κατ' ἐπίνοιαν αὐτὸ τοῦτο <τὸ> ἐλάχιστον». Οὕτω, συμφώνως πρὸς τὸν Γαληνόν, τὸ πῦρ εἶναι στοιχείον, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαχωρισθῇ εἰς δύο σώματα καὶ νὰ καταδειχθῇ ὅτι σύγκειται ἐκ τῆς καθόλου μείξεως αὐτῶν· ἀντιθέτως, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ διάφορος ἢ οὐσία τοῦ μεταβάλλοντος καὶ διάφορος ἢ μεταβολὴ αὐτοῦ. Διὰ τούτου ἐννοεῖ ὁ Γαληνὸς ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἕτερον πρᾶγμα ἢ οὐσία τῆς ποιότητος καὶ ὡς ἕτερον ἢ μεταβολὴ τῆς. Οὕτω διακρίνει τὴν ὑγρότητα, λ.χ., ἀπὸ τοῦ ὕδατος. Τοῦτο καθίσταται ἐφικτόν, ἐπειδὴ «οὐ ταυτό ἐστὶ τὸ μεταβάλλον σῶμα τῇ κατ' αὐτὸ μεταβολῇ. τὸ μὲν γὰρ μεταβάλλον ἐστὶ τὸ ὑποκείμενον, ἡ μεταβολὴ δὲ αὐτοῦ κατὰ τὴν τῶν ποιότητων ἀμοιβὴν γίνεται».

Κατὰ ταῦτα, ὁ Γαληνὸς προβαίνει εἰς διάκρισιν τῶν ἀρχῶν – ὕλης, ποιότητων – ἀπὸ τῶν στοιχείων, θεωρῶν τὴν ὕλην ὡς τὸ μεταβάλλον ὑποκείμενον, τὰς ποιότητας, ὡς ἐκεῖνο κατ' ἀμοιβὴν τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ μεταβολή, τὰ στοιχεῖα δὲ ὡς τὴν μεταβολὴν τοῦ ὑποκειμένου. Πρὸς τοῦτο ἀφωρμήθη ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς, ἔφθασεν ὁμοῦς εἰς ἀντίληψιν τῆς τελευταίας διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως. Κέντρον ἀναφορᾶς τῆς προβληματικῆς του, ὡς ἤδη εἵπομεν, δὲν εἶναι ἡ σχέσις καὶ ἡ διάκρισις τῆς ὕλης ἀπὸ τοῦ θεοῦ, ἀλλ' ὁ καθορισμὸς τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως καὶ τῆς ἀπ' ἀλλήλων διαφορᾶς ὕλης, ποιότητων, στοιχείων. Ἐπέτυχε τοῦτο διὰ τῆς διακριθώσεως τῆς λειτουργίας τὴν ὁποίαν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ἐπιτελεῖ. Ἡ παντελὴς ἀποσιώπησις τοῦ θεοῦ ὡς ἀρχῆς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Γαληνὸς ἐξετάζει τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου ὡς πρόβλημα αὐστηρῶς κοσμολογικὸν καὶ φυσικόν, διὸ δὲν προσφεύγει εἰς ἀναζητήσιν θεολογικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐν γένει ἐρεισμάτων. Τοῦτο δὲν δηλοῖ τεχνιτὴν σμίκρυνσιν τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ μαρτυρεῖ προσπάθειαν ἀντιμετωπίσεώς του ὁμολόγως πρὸς τὴν φύσιν του. Τὴν προσπάθειαν ὁμοῦς

φιλοσόφων ἠπείλουν αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀνάγκη «ἀσταςιάστου φιλοσοφίας» προεβάλλετο ὑπὸ πάντων σχεδόν, ταύτην δὲ τρνίζει καί, ἐμμέσως ὁμοῦς, ὁ Γαληνὸς μὲ τὴν κριτικὴν τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἐναντίον τῶν ἀρχαίων. Προβάλλει τὴν ἀποψιν ὅτι ἡ δημιουργία «ἀσταςιάστου φιλοσοφίας» θὰ καταστῇ δυνατὴ, μόνον τότε, ὅταν θὰ ἔχῃ δημιουργηθῇ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους, ἢ ἔστω ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους, ὁρολογία. Μνημονεύει, ἐπομένως, ὁ Γαληνὸς ὀνομαστικῶς «τοὺς ἀρχαίους», σημειῶν ὁμοῦς ἀναφορᾶς τοῦ εἶναι, κυρίως, οἱ σύγχρονοί του φιλόσοφοι.

αὐτὴν ἀκολουθεῖ ὁ κίνδυνος τῆς πλήρους μεταλλαγῆς του, διότι ἡ προσπέλασίς του διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως δυνατόν νά μετασχηματίσῃ αὐτὸ ἀπὸ πρόβλημα φυσικὸν εἰς πρόβλημα λογικόν. Συνέπεια τούτου θά ἦτο ἡ ὅλη κοσμολογικὴ ζήτησις νά ἀναχθῇ εἰς προσπάθειαν συμμορφώσεως πρὸς λογικοὺς κανόνας, ἡ ἀλήθεια δὲ τῶν διδαγμάτων τῆς κοσμολογίας νά ἐλέγχεται ὄχι μὲ γνώμονα τὴν – ἔστω καὶ περιωρισμένην καὶ ὄχι ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴν – συμφωνίαν των πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ τὴν ὁμοφωνίαν των πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Λογικῆς διδασκόμενα. 'Η κοσμολογία, κατὰ συνέπειαν, θά παρεῖχεν ἐρμηνείας περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου, αἱ ὁποῖαι σκοπὸν θά εἶχον νά ἱκανοποιήσουν λογικὰς ἀπορίας – πᾶρετηρήσαμεν ἄλλως τε ὅτι τοῦτο συνέβη¹¹ – καὶ ὄχι νά ἐξηγήσουν καὶ παραστήσουν τὸν τρόπον δημιουργίας τοῦ παντός.

Ὅθεν, διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως, δίδεται ἀπάντησις εἰς ἓνα κοσμολογικὰ ἐρωτήματα, συγχρόνως ὅμως δημιουργεῖται ἡ ἀπορία, ἔαν αὕτη συνάδῃ πρὸς τὸν χαρακτηρὰ των ἡ, ἀντιθέτως, οὐσα τελείως ξένη πρὸς αὐτόν, ὁδηγῇ εἰς τὴν διατύπωσιν διδασκαλιῶν, αἱ ὁποῖαι περιπλέκουν τό, ἀναμφιβόλως πολὺπλοκον ἐκ τῆς φύσεώς του, κοσμολογικὸν πρόβλημα. Τοῦτο ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν κοσμολογίαν τῆς Στοᾶς, ἱκαναὶ τῶν διδασκαλιῶν τῆς ὁποίας ὄχι μόνον εἶναι δυσκόλως νοηταί, ἀλλὰ ἐλέγχονται ἐν πολλοῖς ἀσύμφωνοι πρὸς ἀλλήλας. 'Η περὶ ὕλης, π.χ., ὡς ἀρχῆς διδασκαλία τῶν Στωικῶν ἦτο δυνατόν νά κλονίσῃ ὁλόκληρον τὴν κοσμολογίαν των, καὶ ὄχι μόνον αὐτὴν, καταδεικνύουσα ταύτην ἀμφίλογον καὶ ἀντινομικὴν, διότι ἐπέτρεπε τὴν θεώρησιν τῆς ὕλης ὡς ψιλῆς ἐννοίας. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου οἱ Στωικοὶ ὤφειλον νά ἀπαντήσουν εἰς τὰ ἐξῆς κυρίως ἐρωτήματα: α') πῶς ἦτο ἡ ὕλη πρὶν ἢ ποιωθῇ ὑπὸ τοῦ θεοῦ¹². 'Η συνήθως διδομένη ἀπάντησις, ὅτι ἡ ὕλη ἦτο ἄποιος, κρίνεται

11. Βλ. ἀνωτ., σ. 163, σημ. 2.

12. 'Η ποίωσις τῆς ὕλης ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἶναι μέρος τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως θεοῦ καὶ ὕλης καὶ ὡς τοιοῦτον πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται. 'Η προσπάθεια προσπελάσεώς του ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς δὲν δύνата νά θεωρηθῇ ἐπιτυχής. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ παρατήρησις τοῦ 'Εγέλου: «οἱ Στωικοὶ εἰς οὐδεμίαν ἀσφαλῆ γνώσιν περὶ θεοῦ ἔφθασαν... 'Η σχέσις τοῦ θεοῦ, τῆς ἀπολύτου ιδέας, πρὸς τὴν ὕλην οὐδόλως διηλεκρινήθη ἀπὸ αὐτοῦ... 'Απουσιάζει (ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν των) τὸ οὐσιώδες τῆς ἐνώσεως καὶ διακρίσεως τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς». G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Zweiter Band. Jubiläumsausgabe, Stuttgart 1965, Bd. 18, σ. 441.

ὥς μὴ ἱκανοποιητική, διότι εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀποίου ὕλης φθάνομεν κατόπιν λογικῆς ἀφαιρέσεως· β') ἐὰν ἡ ποίωσις, τὴν ὁποίαν ἡ ὕλη δέχεται, ἐπιφέρῃ μεταβολὴν τῆς οὐσίας της, εἰς περίπτωσιν δὲ καταφατικῆς ἀπαντήσεως, εἰς τί συνίσταται ἡ ποίωσις καὶ πῶς ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς οὐσίας αὐτῆς, δηλ. τῆς ὕλης. Ἐδει, κατὰ συνέπειαν, νὰ διασφαλισθῇ ἡ λειτουργία τῆς ὕλης, διὰ τοῦτο αἱ ἀπαντήσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐδίδοντο εἰς τὰ ἐρωτήματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν φύσιν της, ἔπρεπε νὰ εἶναι τοιαῦτα, ὥστε οὔτε εἰς ἄρσιν τῆς ὕλης νὰ ὀδηγοῦν οὔτε νὰ ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν ἐν γένει ἔννοιαν τῆς ἀρχῆς.

Διὰ τῆς διακριθώσεως τῆς φύσεως τῆς ὕλης, ἀπεσκοπεῖτο κυρίως νὰ καταδειχθῇ ἡ ὀρθότης τῆς ἀναγωγῆς της εἰς ἀρχήν. Τοῦτο διὰ τοὺς Στωικούς ἦτο τὰ μάλιστα ἀναγκαῖον, διότι ἀπετέλει ἄμεσον ἐπακόλουθον τῆς δίκην δόγματος κηρυττομένης διδασκαλίας των, ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἐν χρόνῳ. Ἐάν τις, ὡς π.χ. ὁ Ἀριστοτέλης, ὑπολαμβάνῃ τὸν κόσμον αἰώνιον καὶ ἀγέννητον¹³, δὲν ὑποχρεοῦται νὰ ἀναζητήσῃ πρώτην τινα ὕλην ὡς κοσμογονικὴν ἀρχήν¹⁴. Ὁ φρονῶν, ὅμως, ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἐν χρόνῳ, ὀφείλει νὰ καταδείξῃ τὴν ὑπαρξίν πρώτης τινὸς ὕλης, ἥτοι ὕλης ὅχι μόνον ἀγενήτου καὶ ἀφθάρτου, ἀλλὰ προσέτι λειτουργούσης ὡς κοσμικῆς ἀρχῆς. Ὅθεν θεωροῦντες οἱ Στωικοὶ τὸν θεὸν ὡς τὸ δι' οὗ, τὴν ὕλην ὡς τὸ ἐξ οὗ, ὤφειλον νὰ ἀναζητήσουν πρὸς τοῦτοις τὸ ἐν φ¹⁵. Ὁ Πλάτων, διὰ τῆς διδασκαλίας του περὶ χώρας¹⁶, εἶχεν, ἂν

13. Ἀριστ., *Περὶ φιλοσοφίας*, ἐν *Aristotelis Fragmenta selecta*. Rec. W. D. Ross. Oxonii 1958, Fr. 18, σ. 85: «ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον τὸν κόσμον εἶναι». Πθ. καὶ *Περὶ οὐρανοῦ*, 279b 12 κ.ἐξ., 301b 31.

14. Ἡ ἔκφρασις «πρώτη ὕλη» ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη μετὰ πολλὰς σημασίας, οὐδέποτε ὅμως μὲ ἐκείνην, τὴν ὁποίαν οἱ Σχολαστικοὶ ἀπέδιδον εἰς τὴν *materia prima*. Ἐνίοτε σημαίνει «τὴν πρὸς αὐτὸν πρώτην ἢ τὴν ὅλως πρώτην» (*Μ.τ.φ.* Δ4, 1015a.7-11)· καθ' ὅσον ἀφορᾷ, λ.χ., εἰς τὰ χαλκὰ ἔργα, ὁ χαλκὸς εἶναι πρώτη ὕλη πρὸς αὐτά, τὸ ὕδωρ ὅμως εἶναι ὅλως πρώτη ὕλη. Ἄλλοτε, χρησιμοποιεῖται πρὸς ὀνομασίαν τῆς φύσεως ἐκείνων, τὰ ὅποια ἔχουν «ἐν αὐτοῖς ἀρχὴν κινήσεως καὶ μεταβολῆς» (*Φυσ.* Ἀκρ. Β1, 193a 28-30). Προσέτι, ἡ πρώτη ὕλη δηλοῖ τὸ ἔσχατον (*Μ.τ.φ.* Δ3, 1069b 35), ἥτοι τὴν τελευταίαν ὕλην (*αὐτόθι*, 1070a 20). Περὶ τῆς πρώτης ὕλης κατ' Ἀριστοτέλη, βλ. καὶ F. Solmsen, *Aristotle and Prime Matter (A Reply to H. R. King)*, ἐν *Journal of the History of Ideas*, 19 (1958), σσ. 243 κ.ἐξ.

15. Διὰ τὴν φιλοσοφικὴν σημασίαν τῶν προθέσεων διὰ, ἐκ, ἐν, βλ. H. Dörrie, *Präpositionen und Metaphysik. Wechselwirkung zweier Prinzipienreihen*, ἐν *Museum Helveticum*, 26 (1969), σσ. 217 κ.ἐξ.

16. Ἡ σχέσις ὕλης καὶ χώρας, ἐξεταζομένη ἐκ τῆς ἐπόψεως τῶν ὅσων ὁ Πλάτων δια-

μὴ ἐπιλύσει, ὅπως δὴποτε παρακάμψει τὸ πρόβλημα τοῦτο. Οἱ Στωικοὶ προσεπάθησαν νὰ συγκεράσουν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νὰ διαφορίσουν τὸ ἐξ οὗ ἀπὸ τοῦ ἐν φ, οὕτω ὅμως καθίσταν τὴν ὕλην ὑποκείμενον, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι εἶχον ἀποδεχθῇ ταύτην ὡς ἀρχήν. Περιήρχοντο, κατὰ συνέπειαν, εἰς ἀδιέξοδον, διότι ἡ ὕλη ὡς ὑποκείμενον δὲν εἶναι μόνον τὸ πάσχον, ἦτοι τὸ ἐξ οὗ τὸ ποιοῦν ποιεῖ, ἀλλὰ προσέτι τὸ ἐφ' οὗ ἐνεργεῖ τοῦτο καὶ τὸ ἐν φ ἡ ἐνέργειά του ἀναπτύσσεται. Θὰ ἐξήρχοντο οἱ Στωικοὶ

λαμβάνει εἰς τὸν *Τίμαιον*, δὲν ἔχει εἰσέτι ἀναμφιλέκτως διακριθῇ. Βεβαίως, πολλοὶ μελετηταί, ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, ἡσχολήθησαν περὶ τὸ θέμα αὐτό, δὲν κατέληξαν ὅμως εἰς σύμφωνον γνώμην. Κυρίως κρατοῦν δύο ἀπόψεις· ἐκείνη ἡ ὁποία ταυτίζει τὴν χώραν πρὸς τὴν ὕλην καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν χώραν ὡς *res extensa*, τὴν ἐρμηνεύει δηλαδὴ *more geometrico*. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ὑποστηρικτῶν ἐκάστης ἀπόψεως εἶναι ἀρκούντως ἱσχυρά. Πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἀντὶλεῖται βασικῶς ἀπὸ γενικωτέρας θέσεως ἄλλων φιλοσόφων, προγενεστέρων ἢ μεταγενεστέρων τοῦ Πλάτωνος. Αἱ θέσεις αὗται ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν φύσιν τῆς ὕλης καὶ τὴν λειτουργίαν τὴν ὁποίαν αὕτη τελεῖ εἰς τὴν γένεσιν ἐν γένει εἰς τὴν ἰδιότητάς τῶν φυσικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν σωμάτων [βλ. C. Bäumker, *Das Problem der Materie in der griechischen Philosophie*. Münster 1890, σσ. 126 κ. ἐξ. Πρὸς τὴν κρίτικὴν τοῦ A. E. Taylor ἐπὶ ἐνίων ἐκ τῶν ἀπόψεων τοῦ Bäumker, τὴν ὀρθότητα τῆς ὁποίας ἀποδέχεται ὁ F. M. Cornford (βλ. *A commentary on Plato's Timaeus*, by A. E. Taylor, Oxford 1928, σ. 312, σημ. 1. F. M. Cornford, *Plato's Cosmology. The Timaeus of Plato*. London 1966, σ. 182, σημ. 4)]. Αἱ ὑποστηριζόμεναι, κατὰ συνέπειαν, ἀπόψεις περιπλέκουν ἀντὶ τοῦλάχιστον νὰ διευκρινοῦν τὴν κατὰ Πλάτωνα σχέσιν ὕλης καὶ χώρας, προσέτι δὲ δυσχεραίνουν τὴν καθόλου ἐρμηνείαν τοῦ διαλόγου, διότι καθιστοῦν διφορούμενον τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Πλάτων ἐγραψεν αὐτόν. Τὴν ἀποσύνδεσιν τοῦ κυρίου σκοποῦ τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸ θέμα τῆς σχέσεως ὕλης καὶ χώρας ὑποστηρίζει ὁ H.-G. Gadamer (*Gibt es die Materie? Eine Studie zur Begriffsbildung in Philosophie und Wissenschaft, ἐν Convivium Cosmologicum*, hrsg. Anast. Giannaras. Basel-Stuttgart 1973, σ. 97), φρονῶν ὅτι ἡ σχέσις αὕτη, κρινομένη ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ὅλου διαλόγου, στερεῖται σημασίας.

Οἱ Στωικοὶ, πάντως, φαίνεται ὅτι ἠθέλησαν ν' ἀποδώσουν εἰς τὴν ὕλην τὴν λειτουργίαν τὴν ὁποίαν ὁ Πλάτων ἀπέδιδεν εἰς τὴν χώραν, ὑπολαμβάνων αὐτὴν «*ὑποδοχὴν τῆς γενέσεως*» (*Τίμ.* 49a6). Ὅτι ἡ τοιαύτη θεώρησις τῆς ὕλης παρέχει τὴν δυνατότητα διακριθώσεως ὅχι μόνον τοῦ ἐξ οὗ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐν φ, μαρτυρεῖ ὁ ὑπὸ τοῦ Χαλκιδίου ὁρισμὸς τῆς ὕλης, ὁ ὁποῖος ὅμως δημιουργεῖ ἱκανὰ προβλήματα. βλ. *Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus*. Ed. J. H. Waszink. Londini et Leidae MCMLXII, σ. 294, 1 κ. ἐξ. «*Essentia et silva est quod subiacet corpori cuncto, vel ex quo cuncta sunt corpora, vel in quo proveniunt rerum sensibilibus commutationes ipso statu proprio manente, item quod subditum est corporibus qualitates habentibus, ipsum ex natura propria sine qualitate*».

τοῦ ἀδιεξόδου, ἐὰν κατῳρθωνον νὰ διακρίνουν ὄχι μόνον τὴν ὕλην ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἀλλὰ προσέτι τὰς ποιότητας καὶ ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀπ' ἐκείνης.

Τοιοῦτόν τι ἐγγεῖρημα εἶναι σαφῶς δυσχερές, διότι πρέπει νὰ διαρθρωθῇ οὕτω, ὥστε νὰ μειοῦται ὁ κίνδυνος θεωρήσεως τῆς κοσμολογικῆς διδασκαλίας ὡς συνόλου λογικῶν προτάσεων, αἱ ὁποῖαι μάλιστα ἐὰν ἐλεγχθοῦν ὡς ὅλον, νὰ εὑρεθοῦν ἀντιφατικαὶ πρὸς ἀλλήλας. Δὲν πρέπει, πρὸς τοῦτοις, νὰ παραθεωρηθῇ ὅτι προκειμένου νὰ καταδειχθῇ ὅτι: α') ἡ ἀρχὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς νοητικὴν σύλληψιν, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ νοῦς χωρεῖ αὐτίτης καὶ ἄκριτος, ἀλλὰ προσηγορίαν, ἡ ὁποία ἀποδίδεται πρὸς τι πράγματι ὑπάρχον καὶ δηλοῖ τὴν ἀληθῆ φύσιν του· β') ἡ διάκρισις τῶν στοιχείων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς καὶ ὁ διαφορισμὸς τῆς λειτουργίας τῶν μὲν ἀπὸ τῆς δὲ μαρτυρεῖ τὸ κατ' ἀλήθειαν συμβαῖνον καὶ ὄχι τὸ κατὰ ψιλὴν ἐννοίαν ἰσχύον, ἀπητεῖτο, τουλάχιστον, ἐπιχειρηματολογία τοιαύτη, ὁποία ὄχι μόνον πάντα ταῦτα νὰ θεμελιοῖ, ἀλλὰ νὰ εἶναι σύμφωνος καὶ πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους κοσμολογικὰ διδάγματα καὶ πρὸς τὰς γενικὰς θέσεις τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου¹⁷, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ τοιοῦτον πρόβλημα ἡσχολεῖτο. Οὕτω, ἐὰν τις, παρὰ ταῦτα, παρετήρει ὅτι πάλιν τὸ κατ' ἐπίνοιαν διδάσκεται καὶ ὄχι τὸ κατ' ἀλήθειαν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιπαρατηρηθῇ ὅτι τὸ τοιοῦτον κατ' ἐπίνοιαν εἶναι ἡλεγμένον καὶ ἀπηκριθωμένον, αἱ ἀπορίαι δὲ αἱ ὁποῖαι προκύπτουν, ὀφείλονται εἰς τὴν φύσιν τοῦ θέματος καὶ ὄχι εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀντιμετωπίσεώς του.

Ἡ ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρῖσμα θεώρησις τῶν προσπαθειῶν πρὸς διαμόρφωσιν κοσμολογικῆς διδασκαλίας καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν διακρίθωσιν τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως καὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ δοκίμου τῆς χρησιμο-

17. Ἀναφερόμεθα, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ, σ. 162, σημ. 1, ἐδηλώσαμεν εἰς ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους, ἐνταῦθα δὲ εἰς τοὺς φιλοσόφους ἰδίᾳ τῆς Στοᾶς, οἱ ὁποῖοι, ὡς γράφει ὁ Ε. Bréhier, (*Histoire de la Philosophie*, I, 2. Paris 1967*, σ. 273) «διὰ τῆς περὶ φύσεως διδασκαλίας τῶν ἐσκόπων νὰ μᾶς ὁδηγήσουν εἰς τὴν διὰ τῆς φαντασίας παράστασιν ἐνὸς κόσμου ἐξ ὁλοκλήρου κυβερνωμένου ὑπὸ τοῦ λόγου». Ἐννοεῖται, βεβαίως, ὅτι ἡ λέξις φαντασία πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς Στωικούς, ἥτοι τὴν ἱκανότητα τὴν συντελοῦσαν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν γινωσκομένων, καὶ νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς δηλωτικὴ τῆς ψυχικῆς ἱκανότητος πρὸς δημιουργίαν παραστάσεων μὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα σχετιζομένων καὶ ἀνεξελέγκτων ὑπὸ τῆς λογικῆς δυνάμεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, θὰ προκύψῃ τοιαύτη σύγχυσις, ὁποία θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπερβαθῇ, ὅτε μάλιστα ἡ ἀποψις ὅτι ὁ κόσμος κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ λόγου θὰ προσλάβῃ τὸν χαρακτήρα ψιλῆς δοκίσεως.

ποιήσεως της εἰς τὴν κοσμολογικὴν προβληματικὴν. Τοιουτοτρόπως θὰ δυνηθῶμεν νὰ γνωρίσωμεν, ἂν οἱ χρησιμοποιοῦντες τὴν μέθοδον αὐτὴν ἐφρόνουν ὅτι ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν περὶ τοῦ κόσμου παρεῖχον εἶναι ἔμφανις τῆς πραγματικότητος ἢ μόνον ψιλὴ δόκησις, ἔτι δὲ νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦνται διὰ τὴν μέσῳ αὐτῆς διερεύνησιν τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος ἐν γένει.

Ὁ Γαληνός, ὡς ἤδη εἶπομεν, προσφεύγει εἰς τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσιν, διὰ νὰ καταδείξῃ τὸ ἀληθὲς ἐνίων κοσμολογικῶν θέσεων τῶν Στωικῶν, δὲν διευκρινεῖ ὅμως τί διὰ ταύτης ἔννοεῖ. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι χρησιμοποιεῖ κρατοῦσαν μέθοδον, προσέτι ὅμως καὶ τι σημαντικώτερον, ὅτι δηλαδὴ μέθοδος ἐρεύνης λογικῶν κυρίως προβλημάτων ἐχρησιμοποιεῖτο εἴτε διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος κοσμολογικῶν διδαγμάτων εἴτε διὰ τὸν ἔλεγχον αὐτῆς (τῆς ὀρθότητος). Διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως, ὡς παρετηρήσαμεν, ὄχι μόνον διακριθοῖ τὴν διάκρισιν τῶν ποιότητων – ἀρχῶν ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἀλλὰ προσέτι κατορθοῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρχῆς καὶ νὰ χωρήσῃ εἰς ὄρισμόν αὐτῆς. Οὕτω διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως πραγματοποιεῖ μετάβασιν ἐκ τοῦ μᾶλλον γνωρίμου εἰς τὸ ἥττον γνώριμον, ἤτοι ἐκ τοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἀρχήν. Ἡ θεώρησις τοῦ στοιχείου ὡς τοῦ μᾶλλον γνωρίμου κρίνεται αὐταπόδεικτος, διότι τὸ στοιχεῖον, ἐκ τῆς φύσεως τῆς οὐσίας του, δύναται νὰ ἀπαντηθῇ πανταχοῦ καὶ νὰ καταστῇ σαφῶς ἀντιληπτόν. Κατὰ ταῦτα, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ στοιχείου φθάνομεν δι' ἀφαιρέσεως, ἐνῶ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρχῆς διὰ μεταβάσεως. Ἡ ἀφαίρεσις γίνεται διὰ τοῦ ἀποχωρισμοῦ ἐκ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἀνευρίσκεται νὰ ὑπάρχῃ εἰς ἅπαντα. Ὅθεν ἡ ἀφαίρεσις θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκδύσις τῶν ὄντων, ἀποσκοποῦσα εἰς τὸ νὰ φανερώσῃ τὸν πυρῆνα τῆς οὐσίας τῶν. Τοῦτου ἕνεκα, περαίνεται, ὅταν ἀνευρεθοῦν, ἢ ἔστω θεωρηθῇ ὅτι ἀνευρέθησαν, τὰ δομοῦντά τὴν φύσιν τῶν ὄντων, τὰ στοιχεῖα δηλονότι αὐτῶν. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ χωρήσωμεν πέρα τούτων, νὰ διασπάσωμεν, τρόπον τινά, τὸν πυρῆνά των, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ χωρήσωμεν κατ' ἐπίνοιαν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν μεταβαίνομεν πρὸς τι ἕτερον. Ἡ μετάβασις δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναγωγή, διότι ἐκεῖνο πρὸς ὃ ἡ καθ' ὃ ἡ ἀναγωγή χωρεῖ εἶναι κυρίως εἴτε συνώνυμον εἴτε ὁμώνυμον πρὸς αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ὁποῖον ἐκκινεῖ, ἐνῶ ἡ μετάβασις εἶναι διάβασις εἰς ἕτερα.

Κατὰ ταῦτα, διὰ τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως ἐπιχειρεῖται ἡ διακρί-

βωσις τῆς οὐσίας τινὸς καί, ἐν συνεχείᾳ, ἡ διάκρισις τοῦ ἀπ' ἐκείνων, τὰ ὅποια, ὡς ἐκ τῆς λειτουργίας τὴν ὁποίαν ἐπιτελοῦν, εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποληφθοῦν ὡς ἴδια πρὸς αὐτό. Τοῦτου ἕνεκα, ἡ διάκρισις τῶν ποιότητων ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἐάν, θεβαίως, ληφθῇ ὑπ' ὅσιν ἡ νοηματοδότησις τῶν ἀπὸ τοῦς Στωϊκοῦς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταδειχθῇ δι' ἐκείνης τῆς περὶ οὐσίας διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ οὐσία εἶναι δεκτικὴ τῶν ἐναντίων, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι εἶναι «ἐν καὶ ταῦ- τὸν ἀριθμῶ»¹⁸. Πιθανὸν δηλονότι νὰ ἐθεώρει τις ὅτι ἡ ὕλη καὶ αἱ ποιότη- τες ὡς ἀρχαὶ διακρίνονται τῶν στοιχείων κατὰ τοῦτο: ἐκεῖναι μὲν εἶναι τὸ ὑποκείμενον, ἄρα ἡ οὐσία, αὐτὰ δὲ τὰ ἐναντία, τῶν ὁποίων ἡ οὐσία εἶναι δεκτικὴ, χωρὶς νὰ ὑφίσταται μεταβολὴν τινὰ τῆς φύσεώς της. Τοιαύτη τις ὁμῶς ἄποψις θὰ ἡλέγγετο ἐξ ὁλοκλήρου ἐσφαλμένη, διότι θὰ ἐστηρίζετο εἰς πλήρη παρανόησιν τῆς, συμφώνως πρὸς τοῦς Στωϊκοῦς, ἐννοίας τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι, ἐκ πρώτης ὄψεως, θὰ παρείχε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι διασφαλίζει καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν λειτουργίαν ἐκατέρων. Καὶ τοῦτο, διότι τὰ ἐναντία, τὰ ὅποια δέχεται ἡ οὐσία, οὐδε- μίαν μεταβολὴν ἐπιφέρουν εἰς τὴν φύσιν της, ἐπειδὴ εἶναι, εἰς τὴν πρᾶ- γματικότητα, συμβεβηκότα, ὡς τοιαῦτα δέ, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Πορφυρίου, «γίνονται καὶ ἀπογίνονται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς»¹⁹.

Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐξέτασις τῆς κατ' ἐπίνοιαν διαιρέσεως δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὸ κυριώτατον τοῦτο, ἐάν δηλαδὴ τὸ διὰ ταύτης καθιστάμενον γνῶριμον ἀποτελῇ δόκησιν τῆς διανοίας ἢ ἰσχὺν κατὰ πραγματικότητα. Τοῦτο θὰ γνωσθῇ, ἐάν διακριθῇ ἡ σημασία τῆς ἐπινοίας· πρὶν ἢ ὁμῶς ἐξετάσωμεν αὐτήν, θεωροῦμεν ἀπαραίτητον νὰ ἐρευνήσωμεν τὴν σημα- σίαν τῆς διαιρέσεως κατὰ τὴν ἀναφορὰν της πρὸς τὴν ἐπίνοιαν καὶ τὸν σχηματισμὸν μετ' αὐτῆς τεχνικοῦ ὁρου, δηλωτικοῦ ἐρευνητικῆς μεθόδου.

Ὡς γνωστὸν, ἡ διαίρεσις ὀρίζεται ὡς τομὴ τοῦ γένους εἰς τὰ προσ- εχῇ εἶδη²⁰: οὕτω, τὸ ζῷον διαιρεῖται εἰς λογικὸν καὶ ἄλογον. Ἐὰν θελή- σωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν τῆς διαιρέσεως εἰς ὅ,τι ὁ

18. Κατηγο., 5, 4a 10-11.

19. Porphyrii *Isagoge et in Aristotelis Categorias Commentarium*. Ed. A. Busse. Berolini 1887, σ. 12, 24-25.

20. Πορφυρίου, *μνημ. ἐργ.*, σ. 86, 10. Βλ. καὶ SVF III, σ. 215,1.

Γαληνὸς ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ διὰ τῆς διαιρέσεως κατ' ἐπίνοιαν²¹, θὰ περιέλθωμεν εἰς ἀδιέξοδον. Τὰ ποιά, καὶ κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν καὶ κατὰ τὴν στωικὴν, σχετίζονται μὲν πρὸς τὰς ποιότητες, ὅχι ὁμως κατὰ σχέσιν γένους πρὸς εἶδος. Ποῖον, συμφώνως πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, εἶναι τὸ παρωνύμιον κατὰ τὰς ποιότητες λεγόμενον²², συμφώνως δὲ πρὸς τοὺς Στωικοὺς, πᾶν τὸ κατὰ διαφορὰν ἢ τὸ ἰσχύμενον κατὰ διαφορὰν²³. Ὅθεν ὑποχρεούμεθα νὰ ἀκολουθήσωμεν ἄλλην ὁδόν, νὰ μὴ χωρήσωμεν δηλαδὴ εἰς διαίρεσιν, ὥς θεβαίως αὕτη συνήθως ὀρίζεται, ἀλλ' εἰς ἐπιδιαίρεσιν· τουτέστιν, νὰ μὴ χωρήσωμεν εἰς τὰ προσεχῆ εἶδη, ἀλλὰ νὰ διαιρέσωμεν τὸ αὐτὸ γένος κατὰ τὰς ἑτέρας διαφορὰς αὐτοῦ²⁴. Τοιαῦται δὲ εἶναι ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι ἀφορίζουν τὴν οὐσίαν περὶ τὸ ποῖον, αἱ οὐσιώδεις δηλαδὴ ποιότητες, αἱ ὁποῖαι εἶναι διαφοραὶ περὶ τὴν οὐσίαν. Δὲν μεταβαίνομεν, ἐπομένως, εἰς τὰ εἶδη, ἀλλὰ παραμένομεν εἰς τὸ γένος. Τὸ γένος, ὁμως, συμφώνως πρὸς ὅσα ἀνεφέρομεν, μόνον κατὰ λογικὴν φαντασίαν²⁵ δύναται νὰ διαιρεθῇ, ἥτοι νὰ διακριθῇ κατὰ τὰς διαφορὰς τὰς κατὰ τὴν οὐσίαν, δηλαδὴ κατ' ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δηλωτικαὶ αὐτῆς. Ὅθεν ἡ διαίρεσις, κατὰ τὴν πρὸς τὴν ἐπίνοιαν ἀναφορὰν τῆς, σημαίνει ἀνάλυσιν τῶν περὶ τὴν οὐσίαν διαφορῶν καὶ ὅχι τομὴν τοῦ γένους εἰς τὰ προσεχῆ εἶδη.

Ἡ ἀνάλυσις, ὁμως, ὅσον καὶ ἂν προάγῃ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀναλυομένου, παρέχει στατικὴν θεώρησιν τῆς οὐσίας του, ἀκόμη καὶ ἐὰν χωρήσῃ μέχρι τῆς διασπάσεως τοῦ πυρήνος αὐτῆς. Ἡ κατόπτευσις τῶν περὶ τὴν οὐσίαν διαφορῶν ὁδηγεῖ εἰς τὴν διακρίθωσιν τοῦ ἐξεταζομένου, ὅχι καὶ εἰς τὴν ἐπακριβῆ διάκρισιν τοῦ ἀπὸ ἄλλα ὅμοια. Τούτου ἕνεκα, ἡ διάνοια, ὥς τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς²⁶, διαπιστώνει, ὅτι, παραμένουσα εἰς τὴν ἀνάλυσιν, χάνει εἰς δυναμικὴν ἀντιμετώπισιν καὶ σφαιρικὴν θεώρησιν τοῦ προβλήματος, χάριν τοῦ ὁποῖου ἀνέλυσε τὸ συγκεκριμένον ἀντι-

21. Τὴν διάκρισιν, δηλονότι, τῶν στοιχείων ἀπὸ τῶν ποιότητων-ἀρχῶν.

22. Κατηγ., 8, 10α 27-28. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, βλ. Νικολάου Χρόνη, *Τὸ πρόβλημα τῶν κατηγοριῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους*. Ἀθήνα 1975, σσ. 215 κ.ἑξ.

23. SVF II, σ. 128,38.

24. Βλ. *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*. Ed. C. Kalbfleisch. Berolini MCMVII, σ. 136, 6-7.

25. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου λογικὴ φαντασία, βλ. κατ. σ. 178.

26. SVF I, σ. 50,6. III, σ. 75,9.

κείμενον. 'Η διάνοια δὲν ἀρέσκεται εἰς λημματογραφίαν, ἀλλ' ἐπιζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ὁλότητα τοῦ ἐξεταζομένου, πολλῶ μᾶλλον ὅταν τοῦτο εἶναι πρόβλημα κοσμολογικόν. Οὕτω, ἀποδύεται εἰς στάδιον πορείαν, δηλαδὴ εἰς πορείαν τῆς ὁποίας τὸ ἐν στάδιον ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν τοῦ ἀκολουθοῦντος καὶ συγχρόνως ἔλεγχον αὐτῆς τῆς ἰδίας. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ διάνοια χωρεῖ μὲ δεικτὴν πορείας τὰ συνημμένα ἀξιώματα, ἥτοι τὰς κατὰ συνέχειαν προτάσεις²⁷. 'Η οὕτω γινομένη πορεία τῆς διανοίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία σειρά συνεχῶν μεταβάσεων, μία δηλαδὴ, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν στωικὴν ὁρολογίαν, ἀκολουθία ἐννοιῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀντλεῖ τὴν ἰσχύν της ἀπὸ τὴν ἰσχύν τῆς προηγούμενης, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἄμεσον καὶ ἀβίαστον ἐπακόλουθον. Μεταβαίνει, ἐπομένως, ἡ διάνοια ἀπὸ αὐτὸ εἰς ἐκεῖνο, ἐὰν καὶ μόνον ἐὰν αὐτὸ εἶναι αὐτὸ, ὅτε καὶ ἐκεῖνο εἶναι ἐκεῖνο.

Ὅθεν ἡ διάνοια, ἀφορμωμένη ἀπὸ τῆς ἀναλύσεως, χωρεῖ εἰς μετάβα-
σιν, δηλοῖ δὲ ἡ μετάβασις τρόπον ζητήσεως καὶ συγχρόνως νοήσεως²⁸,
προσέτι ἱκανότητα πρὸς σχηματισμὸν παραγομένων κρίσεων²⁹. Πρὸς τού-
τοις, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ παρασταθὲν, φαντασθὲν, ἀντικείμενον εἶναι ἥδη
ἀπηρτισμένον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καταδεικνύει ἐνεργοποίησιν τῆς δια-
νοίας. 'Η ἐνεργοποίησις κατορθοῦται διὰ τῆς διασκελίσεως τῶν ὀρίων
τῆς στατικῆς θεωρήσεως, θεβαιοῦται δὲ ἀπὸ τὴν συμπαρομαρτοῦσαν ἀκο-
λουθίαν ἐννοιῶν.

Τὴν τοιαύτην μέθοδον προσπελάσεως ἐφήρμοσεν ὁ Γαληνός. 'Αφορ-
μηθεὶς οὗτος ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ στοιχείου, ἐθεώρησεν ὅτι ἀρχὴ εἶναι

27. SVF II, σ. 71, 29-30. 'Ο δρος συνημμένον ἐχρησιμοποιήθη ὡς τεχνικός δρος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου, πρὸς ὀνομασίαν τῆς ὑποθετικῆς προτάσεως (SVF II ἀριθμ. 212), διτηρήθη δὲ ἀπὸ ὅλους τοὺς μετέπειτα Στωικούς. Περὶ τῆς σημασίας του, βλ. B. Mates, *Stoic Logic*. University of California Press 1961², σ. 42.

28. 'Η σπουδαιότης τὴν ὁποίαν οἱ Στωικοὶ ἀπέδιδον εἰς τὴν μετάβασιν γενικῶς δεικνύ-
εται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι δηλαδὴ ἔθετον τὴν μεταβατικὴν φαντασίαν, ὁμοῦ μετὰ τῆς συνθετι-
κῆς, ὡς δηλωτικὴν τῆς διαφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ἄλογα ζῷα (SVF II, σ. 43, 20, σ. 74, 7). Προσέτι, ἐθεώρουν οἱ Στωικοὶ τὴν κατὰ μετάβασιν ζητήσιν ὡς τὸν τρόπον συμφώνως
πρὸς τὸν ὁποῖον νοοῦνται, ἐκτὸς ἄλλων, τὰ λεκτὰ καὶ ὁ τόπος (SVF II, σ. 25, 18). Περὶ τῆς
τοιαύτης σημασίας τῆς μεταβάσεως, βλ. E. Bréhier, *La théorie des incorporels dans
l'ancien Stoicisme*. Paris 1962³, σ. 17.

29. Βλ. καὶ A. A. Long, *Language and thought in Stoicism*, ἐν *Problems in Stoicism*.
Edited by A. A. Long. London 1971, σ. 88.

ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προκύπτει, ἐὰν τὸ στοιχεῖον διαιρεθῇ, βεβαίως, ὥς ἐν ἀρχῇ εἵπομεν καὶ εὐθὺς κατωτέρω θὰ δεῖξωμεν, κατ' ἐπίνοιαν. Ὅρισας ὁ Γαληνὸς τὸ στοιχεῖον ὥς τὸ ἐλάχιστον μόριον τοῦ ὅλου, ὥρισεν ἀκολούθως τὴν ἀρχὴν ὥς ἐκεῖνο «εἰς ὃ διέλη τις κατ' ἐπίνοιαν αὐτὸ τοῦτο <τὸ> ἐλάχιστον»³⁰. Δὲν προσδιώρισεν, ἐπομένως, τὴν ἀρχὴν ἀνεξαρτήτως τοῦ στοιχείου ἢ τὸ στοιχεῖον ἀνεξαρτήτως τῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ συνεσχέτισεν ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον, τοσοῦτον μάλιστα, ὥστε τὸ ἓν νὰ ἰσχύη, ἐὰν καὶ μόνον ἐὰν ἰσχύη τὸ ἄλλο. Τὸ ἐλάχιστον δηλονότι μόριον ἀποτελεῖ τὸ σημεῖον μεταβάσεως εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρχῆς· ἄρα, ἡ γνώσις τῆς ἀρχῆς ζητεῖται κατὰ μετάθασιν, ἢ ὁποία ὁμως, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, τελεῖται κατ' ἐπίνοιαν.

Ἡ ὀρθότης, ἐν τούτοις, τῆς προσπελάσεως τῆς ἐννοίας τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ ἐφαρμοζομένης μεθόδου, δὲν κρίνεται μὲ γνώμονα τὴν ὀρθότητα τῶν πορισμάτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ στοιχείου, ἀλλὰ κυρίως μὲ γνώμονα τὴν συμφωνίαν τῶν πορισμάτων πρὸς ἐκεῖνα τὰ διδάγματα τῶν Στωικῶν, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται πρὸς δ,τι οὗτοι ὑπελάμβανον ὡς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον. Τοῦτο ἦτο τὸ δυσχερέστατον, διότι ὁ Γαληνὸς δὲν ἐχώρησε πρὸς μελέτην τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς ἐν γένει, ἀλλὰ μὲ σκοπὸν νὰ καταδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς περὶ αὐτῶν διδασκαλίας τῶν Στωικῶν, κυρίως ὡς πρὸς δ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀπ' ἀλλήλων. Ἦτο, δηλονότι, πιθανὸν νὰ καθορίσῃ ὁ Γαληνὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀρχῆς, νὰ καταδείξῃ τὴν διάκρισιν ἐκατέρων, δ,τι ὁμως ὑπέλαβεν ὡς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον μόνον κατὰ προσηγορίαν νὰ ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς δ,τι οἱ Στωικοὶ ὡς στοιχεῖον καὶ ἀρχὴν ἔθετον. Μὲ ἄλλους λόγους, ἦτο ἐνδεχόμενον ἡ φύσις καὶ ἡ λειτουργία τῆς βλῆς, τῶν ποιότητων καὶ τῶν ποιῶν νὰ καθορίζοντο ἀντιφατικῶς πρὸς τὴν ἀντίστοιχον στωικὴν διδασκαλίαν. Τοῦτο, ἐξ ὧν γνωρίζομεν, δὲν συνέβη.

Συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικοὺς, ἡ ποιότης εἶναι σχέσις ποιοῦ, τὸ κατὰ διαφορὰν δὲ ἰσχύμενον ποιόν³¹. Οὕτω, ὡς διευκρινεῖ ὁ Σιμπλικίος, ὁ ὀψοφάγος καλεῖται ποιός, διότι «ἐπιλειπόντων τῶν μερῶν δι' ὧν ὀψοφαγεῖ, τῆς μὲν ὀψοφαγίας ἀπολέλνται, τὴν δὲ φίλοψον ἔξιν οὐκ ἀνήρη-

30. SVF II, σ. 135,1.

31. SVF II, σ. 129,6, σ. 128, 33 κ. ἐξ.

κε»³². Καταφαίνεται, λοιπόν, ὅτι ποιὸς εἶναι ὁ ἔχων τὴν ἕξιν πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς ποιότητος δηλούμενον. Οὕτω, τὸ πῦρ, λ.χ., εἶναι ποιόν, διότι διατελεῖ πρὸς τὴν ποιότητα, ἥτοι τὴν θερμότητα, κατὰ σχέσιν ποιοῦ, μέσφ δὲ αὐτῆς καθίσταται πὺς ἔχον περὶ τὴν ὕλην. Διατελεῖ δηλαδὴ εἰς σχέσιν πρὸς τὴν ὕλην, ἀπορρέει δὲ ἡ σχέσις αὕτη ἐκ τούτου, ὅτι τὸ πῦρ σχετίζεται πρὸς τὴν ποιότητα, ἥτοι τὴν θερμότητα, καὶ τοῦτο εἶναι θεθαίως εὐλογον, ἡ θερμότης μὲν ὀρίζεται ὡς σχέσις ποιοῦ, καθ' ὅτι ποιότης, ἡ ποιότης δὲ χαρακτηρίζεται ὡς «ὦλη πὺς ἔχουσα»³³. Τοιουτοτρόπως, τὸ πῦρ ἀφ' ἑνὸς μὲν διακρίνεται ἀπὸ τὴν θερμότητα, ἡ ὁποία εἶναι ποιότης τῆς ὕλης, ἀφ' ἑτέρου ὁμως συσχετίζεται πρὸς αὐτὴν κατὰ σχέσιν ποιοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δεικνύεται ἡ σχέσις τῶν λοιπῶν στοιχείων πρὸς τὰς λοιπὰς ποιότητας-ἀρχὰς καὶ τὴν ὕλην, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ διάκρισις τῶν ἀπὸ αὐτὰς.

Θεωρουμένης τῆς διαιρέσεως ὡς ἀνωτέρω ἐγράψαμεν, τίθεται τὸ ἐρώτημα τῆς σχέσεώς της πρὸς τὴν ἐπίνοιαν. Διότι, ἀφοῦ ἡ διαίρεσις, ὡς ἐδείξαμεν, τελεῖται κατὰ τὰς ἑτέρας τοῦ γένους διαφοράς, εὐλόγως ἐρωτᾶται, κατὰ ποῖον τρόπον ἀνευρίσκονται αὗται. Ἡ ἀπάντησις θὰ καταδείξη τὴν σημασίαν τῆς ἐπινοίας, συγχρόνως ὁμως καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἐρεῦνης, ἡ ὁποία μὲ μέθοδον τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσιν διεξάγεται. Θὰ χωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐπινοίας ἀπὸ τῶν Στωικῶν, ἐπειδὴ ἡ ἐφαρμογὴ της εἰς διδασκαλίαν αὐτῶν ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν τῆς ὅλης μελέτης μας.

Αἱ πληροφορίες, τὰς ὁποίας ἔχομεν, περὶ τῆς σημασίας τῆς ἐπινοίας κατὰ τοὺς Στωικοὺς εἶναι λίαν πενιχραί. Μόνον ὁ Γαληνὸς παραδίδει ὀρισμὸν τῆς ἐπινοίας συμφώνως πρὸς αὐτοὺς, παραθέτει ὁμως αὐτὸν τοσοῦτον ἐπιγραμματικῶς, ὑπὸ οὐδενὸς ἐρμηνευτικοῦ σχολίου τὸν συνοδεύει, ὥστε ἡ κατανόησις του νὰ ἀπαιτῇ ἰδιαιτέραν προσοχήν, διὰ νὰ ἀποφευχθοῦν παρερμηνεῖαι. Αὗται θὰ ὀφείλοντο ὅχι τόσον εἰς τὴν σπάνιν τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν καὶ εἰδήσεων, ὅσον εἰς τὴν ὁμοιότητα τὴν ὁποίαν νοηματικῶς ἡ ἐπίνοια παρουσιάζει πρὸς τὴν ἐννοιαν, ὡς καὶ εἰς τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς ἄλλους φιλοσόφους καὶ συγγραφεῖς. Γράφει, λοιπόν, ὁ Γαληνὸς ὅτι οἱ Στωικοὶ ὠρίζον τὴν ἐπίνοιαν ὡς «ἐν-

32. SVF II, σ. 129, 2-4.

33. SVF II, σ. 126, 27.

αποκειμένην νόησιν»³⁴. Οὕτω ὑπολαμβάνομένη ἡ ἐπίνοια, ἀφ' ἐνός μὲν διακρίνεται ἀπὸ τὴν νόησιν, ἀφ' ἑτέρου ὁμως συσχετίζεται πρὸς αὐτήν. Τὸ σημεῖον τὸ ὁποῖον τὴν διαφορίζει ἀπὸ τὴν νόησιν εἶναι, ὡς εὐχερῶς καταφαίνεται, ὁ χαρακτηρισμός της ὡς ἐναποκειμένης νοήσεως. Τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀργότερον. Τώρα, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὰ γνωρίσματα καὶ τὰς ιδιότητες ποὺ ἀπορρέουν ἐκ τῆς ὑπολήψεως της ὡς νοήσεως.

Ὡς νόησις ἡ ἐπίνοια εἶναι λογικὴ φαντασία, ὡς φαντασία μὲν ἀποτελεῖ τύπων ἐν τῇ ψυχῇ, ὡς λογικὴ δὲ φαντασία ἔχει τὴν ιδιότητα ἐκείνης τῆς φαντασίας «καθ' ἣν τὸ φαντασθὲν ἔστι λόγῳ παραστήσαι»³⁵. Οὕτω ἡ ἐπίνοια κέκτηται ιδιότητας, αἱ ὁποῖαι τὴν συσχετίζουν πρὸς τὴν ἔννοιαν, ὁ συσχετισμός δὲ αὐτὸς θεβαιούται καὶ ἀπὸ μαρτυρίαν τοῦ Πλούταρχου, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ Στωικοὶ ὥριζον τὰς ἐννοίας ὡς «ἀποκειμένας νοήσεις»³⁶. Ὁ ὅρισμός δηλαδὴ τὸν ὁποῖον ὁ Πλούταρχος παραδίδει περὶ τῆς ἐννοίας εἶναι ὅμοιος πρὸς ἐκεῖνον μὲ τὸν ὁποῖον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ, ὥριζετο ἡ ἐπίνοια. Δὲν πρέπει, ὁμως, ἡ μεταξὺ ἐννοίας καὶ ἐπινοίας ὁμοιότης νὰ ὑπερτονίζεται καὶ νὰ ὁδηγῇ εἰς τὴν πλήρη νοηματικὴν των ταύτισιν· ἡ ἐννοια καὶ ἡ ἐπίνοια ἔχουν ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὅχι κοινὴν φύσιν. Ἡ ἐννοια, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, εἶναι παράστασις τῆς διανοίας, ἡ ὁποία σχηματίζεται εἴτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς μίαν ἢ περισσοτέρας τυπώσεις εἴτε συμπερασματικῶς ἐξ αὐτῶν. Μὲ τὰς ἐννοίας, ὡς παραδίδει ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὑπεστήριζον οἱ Στωικοὶ ὅτι «τὰ πράγματα λαμβάνεται»³⁷, ἤτοι καθίστανται ἀντιληπτὰ. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν ἐπίνοιαν, ἐάν, θεβαίως, τὴν ἐπισκοπήσωμεν ὑπὸ τὴν νοηματικὴν εὐρύτητα, τὴν ὁποίαν ὡς λέξις περιέχει.

Ἡ θεώρησις τῆς ἐπινοίας ὡς παραστάσεως δὲν θὰ ἡλέγχετο ἐσφαλμένη, ἐάν ἡκολουθεῖτο ἀπὸ τὴν διευκρίνησιν ὅτι ἡ ἐπίνοια δὲν σχηματίζ-

34. SVF II, σ. 29, 30-31.

35. SVF II, σ. 61, 24.

36. SVF II, σ. 229, 42. Σημειώθητε ὅτι καὶ ὁ Μ. Adler, συντάκτης τῶν πινάκων τῆς ὑπὸ τοῦ I. ab Arnim γενομένης συλλογῆς τῶν ἀποσπασμάτων τῶν ἀρχαίων Στωικῶν, παραθέτων εἰς τὸν πίνακα λέξεων καὶ ἐννοιῶν τὰς σηματούσας τῆς ἐπινοίας, παραπέμπει καὶ εἰς τὰς τοιαύτας τῆς ἐννοίας.

37. VII, 42. Π8. καὶ A. A. Long, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 112, σημ. 120.

ζεται ἀπὸ *περίπτωσιν*, ἐμπειρίαν δηλαδή, ἀλλὰ ἀπὸ ἐγνωσμένον κατὰ *περίπτωσιν*. Οὕτω ἡ ἐπίνοια προβάλλει ὥς διανοητικὸν δημιουργήμα, ἐπιβολὴ τῆς διανοίας ἐπὶ τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν τρέπει μόνη ἑαυτὴν εἰς τὴν κατάληψιν τῶν πραγμάτων³⁸. Εἶναι, κατὰ συνέπειαν, τοιαύτη παράστασις, ὁποία σχηματίζεται διανοίᾳ καὶ κατὰ μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐννοίας. Τούτου ἕνεκα, τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὑπάρχον ὑπάρχει κατὰ συνδρομὴν τῆς διανοίας, διὸ καὶ ὑπολαμβάνεται ὥς ἀντίθετον πρὸς τὸ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχον. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι γενικῶς, συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικούς, ἡ ἐννοια θεωρεῖται ὥς ἐπιβολή, γινομένη ἐπὶ τῆς διανοίας κατὰ τὴν τοῦ ἐκτός ἐφόρμησιν ἐπ' αὐτῆς, ἡ ἐπίνοια δέ, ὥς δημιουργήμα αὐτῆς ταύτης τῆς διανοίας, παραγόμενον ἀπὸ τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ μετάβασιν. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπίνοια χαρακτηρίζεται ὥς ἐναποκειμένη νόησις.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐπίνοίας ὥς δημιουργήματος τῆς διανοίας δὲν μαρτυρεῖ αὐθαίρετον ἐνέργειαν αὐτῆς πρὸς σχηματισμὸν ἐκείνης. Ἡ ἐπίνοια, ὥς ἐναποκειμένη νόησις, γίνεται ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ ἀποκειμένου, διακρίνεται ἐπομένως ἀπὸ τὸ ἐννόημα, τὸ ὁποῖον ὀρίζεται γενικῶς ὥς φάντασμα τῆς διανοίας³⁹. Εἰς τὴν περίπτωσιν, ἐπομένως, τοῦ ἐννόηματος ἡ διάνοια ἔλκεται «κατὰ διάκρονον ἔλκυσμόν»⁴⁰, διὰ τοῦτο τὸ παραγόμενον εἶναι δόκησις τῆς διανοίας. Ὅθεν ἡ φύσις τοῦ ἐννόηματος εἶναι διάφορος τῆς φύσεως τῆς ἐπίνοίας, διὸ καὶ τὸ ἐννόημα διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίνοιαν.

Ἡ ἐπίνοια ὥς φαντασία ἀνήκει σαφῶς εἰς τὰς μὴ αἰσθητικὰς φαντασίας, εἰς ἐκείνας δηλαδή τὰς φαντασίας, αἱ ὁποῖαι λαμβάνονται διὰ τῆς διανοίας. Τοιαῦται εἶναι αἱ φαντασίαι τῶν ἀσωμάτων καὶ γενικῶς ἐκείνων, τὰ ὁποῖα λαμβάνονται λόγῳ. Ἡ τοιαύτη ιδιότης τῆς ἐπίνοίας θέτει τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὅ,τι δι' αὐτῆς καθίσταται ἀντιληπτόν, ἰσχύη μόνον λόγῳ ἢ καὶ κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ πραγματικόν. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπαντηθῇ εὐχερῶς, διὰ τῆς ἐντάξεώς του εἰς τὴν γενικωτέραν προβληματικὴν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ στωικὴ ὀνοματοκρατία. Τοιοῦτόν τι ὅμως, νομίζομεν, θὰ ἀπετέλει, εἰς τὴν πραγματικότητα, ὑπεκφυγὴν

38. SVF II, σ. 229, 32.

39. SVF II, σ. 28, 24 κ.ἐξ. «Ἐστὶ δ' ἐννόημα φάντασμα διανοίας λογικοῦ ζῴου· τὸ γὰρ φάντασμα ἐπειδὴν λογικῇ προσπίπτῃ ψυχῇ, τότε ἐννόημα καλεῖται, εἰληφὸς τοῦνομα παρὰ τοῦ νοῦ».

40. SVF II, σ. 22, 10.

καὶ ὄχι ἀπάντησιν, διότι, μόνον ὅταν γνωσθῇ πόθεν ὁρμωμένη ἡ διάνοια χωρεῖ εἰς τὴν ἐπίνοιαν, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῇ ἡ σχέσις τοῦ ἐπινοῖα καταστάντος γνωρίμου πρὸς τὸ ὑπάρχον γενικῶς. Παρατηρήσαμεν, βεβαίως, ὅτι ἡ διάνοια ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀποκειμένου σχηματίζει τὰς ἐπινοίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δηλοῖ ὅτι ἡ διάνοια ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν ἔννοιαν. Ἐπομένως, ἡ ἐπίνοια ἀναφέρεται πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ γενόμενον ἀντιληπτὸν μέσῳ τῶν αἰσθήσεων· ἄρα ἡ ἐπίνοια παράγεται κατὰ μετάθασιν καὶ ὄχι κατ' ἀναγωγὴν, ὅπως τὸ ἐννόημα. Ἐὰν ἡ διάνοια χωρήσῃ κατ' ἀναγωγὴν καὶ ὄχι κατὰ μετάθασιν, τότε δημιουργοῦνται ἐννόηματα καὶ ὄχι ἐπίνοιαι.

Τὸ ἐννόημα εἶναι παράστασις τῆς διανοίας, ἡ ὁποία ὁμως, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ἰδιαίτερώς χαρακτηριστικόν, δὲν σχηματίζεται ἀπὸ συγκεκριμένα αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Διὰ τοῦτο, ὁ Ζήνων ἐθεώρησεν ὅτι τὰ ἐννόηματα εἶναι «μήτε τινα μήτε ποιά, ὥσανεὶ δέ τινα καὶ ὥσανεὶ ποιά φαντάσματα ψυχῆς»⁴¹. Ἡρνήθη, ἐπομένως, εἰς αὐτὰ τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν καὶ τὰ ὑπέλαθεν ὡς ἀνυπάρχουσ φαντασιώσεις. Ὁ ὀρισμός, τὸν ὁποῖον δίδει εἰς τὸ ἐννόημα ὁ Ζήνων, διευκρινεῖται ἀπὸ τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖον παραθέτει ὁ Διογένης Λαέρτιος· τὸ ἐννόημα, γράφει οὗτος, εἶναι «οἶον γίνεται ἀνατύπωμα ἵππου καὶ μὴ παρόντος»⁴². Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ παράδειγμα αὐτό, βλέπομεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ μὴ παρόντος ἵππου καλεῖται ἐννόημα, ὄχι ἐπειδὴ ὁ ἵππος τοῦ ὁποίου τὴν εἰκόνα ἐσχμάτισεν ἡ διάνοια δὲν εἶναι παρών, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ εἰκὼν δὲν ἀντιστοιχεῖ εἰς ὄρισμένον, συγκεκριμένον ἵππον· ἀποτελεῖ δηλαδὴ γενικῶς μίαν εἰκόνα ἵππου, ἡ ὁποία σχηματίζεται ἀπὸ παραστάσεις ἐπὶ μέρους ἵππων, τοὺς ὁποίους βεβαίως ἔχομεν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιληφθῇ. Τὸ ἐννόημα, ἐπομένως, σχηματίζεται διὰ τῆς ἀναγωγῆς κυρίως ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους εἰς τὸ καθόλου, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δέ, εἰς τὴν καθολικὴν ἔννοιαν τοῦ ἵππου, εἰς τὴν ἱππότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ διάνοια ἐφθασε κατόπιν ἀναγωγῆς ἀπὸ τοὺς ἐπὶ μέρους συγκεκριμένους ἵππους. Εἶναι, κατὰ συνέπειαν, τὸ ἐννόημα, ἀπὸ τὴν ἐποψιν αὐτὴν, δόκησις τῆς διανοίας, δηλαδὴ αὐθαίρετον δημιούργημα τῆς,

41. SVF I, σ. 19, 20-21. Διὰ τὴν συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικοὺς προσέλασιν τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν κατηγοριῶν, βλ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*. Cambridge University Press 1969, σσ. 152 κ.εξ.

42. SVF I, σ. 19,30.

ὄχι ἐπειδὴ τὸ διὰ τούτου δηλούμενον κατέστη ἀντιληπτὸν ὡς νοούμενον, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ φαντασίαν, ἤτοι παράστασιν, ἡ ὁποία ὡς ἀπὸ ὑπάρχοντος γενομένη⁴³ ἐδημιούργησε τύπων εἰς τὴν ψυχὴν. Ὁ ἵππος οὗτος δὲν ἐλήφθη, συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικούς, κατ' ἐπίνοιαν, ὅτι δὲν ἐμεσολάβησε μετάβασις καὶ ἀκολουθία ἐννοιῶν, ἀλλ' ἀναγωγὴ ἐκ τῶν πολλῶν ὁμοειδῶν πρὸς τὸ ἓν, τὸ ὁποῖον ἐξ ὑποθέσεως τίθεται ὄχι μόνον ὡς σημεῖον ἀναφορᾶς αὐτῶν, ἀλλὰ προσέτι ὡς πηγὴ τῆς ὑπάρξεώς των. Ἀντικατεστάθη, ἐπομένως, τὸ ἐπὶ μέρους ἀπὸ τὸ καθόλου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἐπὶ μέρους. Τούτου ἕνεκα ὁ Ζήνων ὑπεστήριζεν ὅτι ἐννόηματα εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν «ἀρχαίων» καλούμεναι ἰδέαι. Καταφαίνεται ὅτι διὰ τῆς περὶ ἐννοημάτων διδασκαλίας τοῦ ὁ Ζήνων ἐσκόπει κυρίως εἰς τὸ νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴν ἐναντίον τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, εἰς τὰς ὁποίας, ὡς γνωστόν, οἱ Στωικοὶ ἠρνοῦντο πραγματικὴν ὑπαρξίν, ὑποστηρίζοντες ὅτι εἶναι ἀπλᾶ ἐννόηματα. Ὅθεν τὸ ἐννόημα προσλαμβάνει τὴν μορφήν παγίδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ διάνοια παρασυρομένη παρασύρει τὸν νοῦν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον, ὡς παραδίδει ὁ Ἀέτιος, τὸ ἐννόημα ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν τοῦ⁴⁴.

Ἐξετάζοντες τὸ ἐννόημα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς κριτικῆς, τὴν ὁποίαν οἱ Στωικοὶ ἥσκησαν ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, βλέπομεν ὅτι αὐτὸ προσεγγίζει νοηματικῶς τὴν ἐπίνοιαν, ὡς ἀντελήφθησαν καὶ ἐννοηματοδότησαν αὐτὴν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι, συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Πορφυρίου⁴⁵, ἐζήτησαν, μὲ θάσιν αὐτήν, νὰ ἐρμηνεύσουν τὰς πλατωνικὰς ἰδέας. Ἡ συσχέτισις, ὁμῶς, ἐννοήματος καὶ ἐπινοίας μὲ ἀναφορὰν τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς Στωικούς· εἰς αὐτοὺς, ἡ ἐπίνοια ὑποθέτει τὴν αἰσθησίν, ἢ, ὀρθότερον, τὸ ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων γνῶριμον, πρᾶγμα ποὺ τὴν διακρίνει σαφῶς ἀπὸ τὸ ἐννόημα. Πρέπει, πάντως, νὰ σημειωθῇ, ὅτι, ἐπειδὴ ἡ διάνοια, πρὸς διάκρισιν τῆς ἐπινοίας ἀπὸ τοῦ ἐννοήματος, χωρεῖ ἀπὸ τὴν αὐτήν, σχεδόν, ἀφετηρίαν, ἐνίστε πλανᾶται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀκολουθῇ πορείαν διάφορον τῆς ἐπιβαλλομένης, οὕτω

43. Διὰ τὴν σχέσιν, ἡ ὁποία, συμφώνως πρὸς τοὺς Στωικούς, ὑφίσταται μεταξύ τοῦ ὡς ἀπὸ ὑπάρχοντος προσπίπτοντος καὶ τοῦ ἀληθοῦς, βλ. ὅσα γράφει ὁ Kurt von Fritz, *Philosophische Rundschau*, 25 (1978), σσ. 111 κ. ἐξ. ἐξ ἀφορμῆς τῆς κριτικῆς τοῦ ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Μ. Frede, *Die stoische Logik*, Göttingen 1974.

44. Βλ. ἀνωτ., σημ. 39.

45. Βλ. κατωτ., σ. 188.

δὲ φθάνει εἰς τέλος ἀντίθετον πρὸς ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖον ἐσκόπει. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου, ἀπαιτεῖται συνεχὴς ἐλεγχος τῆς πορείας τῆς, ὁ ὅποιος, ὁμῶς, ἀσκεῖται ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδίαν. Οὐσα ὁμῶς ἡ διάνοια ἐλέγχουσα καὶ ἐλεγχόμενη, ἀδυνατεῖ, ὅχι θεθαίως πάντοτε, νὰ διαχωρίσῃ τὰ φαινομενικῶς ὅμοια, διὰ τοῦτο καὶ ἡ μεταξὺ ἐννόηματος καὶ ἐπινόιας διαφορὰ ἐνίστε τοσοῦτον σμικρύνεται, ὥστε, σχεδόν, νὰ ἐξαφανίζεται, ὅτε ἐπίνοια καὶ ἐννόημα καθίστανται τὸ αὐτό. Τὴν συσχέτισιν ταύτην οἱ Στωικοὶ ἀπέφυγον, ἐπιμείναντες εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ μὲν ἀπὸ τῆς δέ. Τὴν διάκρισιν ταύτην μαρτυρεῖ σαφῶς ἡ πληροφορία τοῦ Σέξτου Ἑμπεϊρικοῦ, διὰ τῆς ὁποίας δεικνύεται ἡ σχέσις ἐπινόιας καὶ αἰσθήσεως καὶ ἐπομένως ἡ διάκρισις ἐπινόιας καὶ ἐννόηματος. Γράφει ὁ Σέξτος, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, «οὐδὲν ἔστιν εὐρεῖν κατ' ἐπίνοιαν ὃ μὴ ἔχει τις αὐτῷ κατὰ περίπτωσιν ἐγνωσμένον»⁴⁶.

Σκοποῦντες γενικῶς τὰς περὶ ἐπινόιας ἀπόψεις τῶν Στωικῶν, βλέπομεν ὅτι δι' αὐτῆς προσεπάθησαν οὗτοι νὰ χωρήσουν εἰς τὴν λόγῳ θεώρησιν τινος, ἡ ἐγνωσμένη δὲ ὀνοματοκρατία τῶν δὲν τοὺς παρώθησε νὰ χωρήσουν περαιτέρω καὶ νὰ διερευνήσουν καὶ ἐρμηνεύσουν τὴν σχέσιν τοῦ ἐπινόιας γνωριζομένου πρὸς τὸ ὡς πραγματικὸν ἐν γένει ὑπολαμβανόμενον. Ἡ ἀποψις τοῦ Ποσειδωνίου, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν διὰ τὴν γνησιότητά της καὶ παραθεωρουμένων τῶν ἐρμηνευτικῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας διὰ τὴν σχέσιν οὐσίας καὶ ὕλης δημιουργεῖ, «διαφέρειν τὴν οὐσίαν τῆς ὕλης, τὴν <αὐτὴν> οὐσαν κατὰ τὴν ὑπόστασιν, ἐπινόια μόνον»⁴⁷, ἀρνεῖται μὲν εἰς τὴν ἐπίνοιαν πᾶσαν σχεδόν συμβολὴν δι' ἀπκριθωμένην ἀπάντησιν εἰς κοσμολογικὰ καὶ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα – διότι τὸ διὰ ταύτης

46. SVF II, σ. 29, 24-25.

47. Posidonius. I. The Fragments. Edited by L. Edelstein and I. G. Kidd. Cambridge University Press 1972, Fr. 92. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ Χαλκίδιος παρενόησε τὴν ἀποψιν αὐτὴν τοῦ Ποσειδωνίου, θεωρήσας ὅτι «ἐπινόια» σημαίνει «contemplatione». Βλ. Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus. Ed. J. H. Waszink. Londini et Leidae MCMLXII, σ. 294, 13 κ. ἐξ. «Plerique etiam hoc pacto silvam et substantiam separant, quod asseuerant essentiam quidem operis esse fundamentum, ut mundi fore merito dicatur atque existimetur essentia, silvam vero contemplatione opificis dictam, quod eam fingat ac formet». Σημειωθῆτω, προσέτι, ὅτι ὁ Χαλκίδιος δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικῶς τὸν Ποσειδώνιον. Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χαλκιδίου ὑπολήψεως τῆς ἐπινόιας ὡς contemplatio, καθὼς καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ ὕλης, βλ. C. M. J. van Winden, Calcidius on Matter. His doctrine and his sources. Leiden 1962, σσ. 91 κ. ἐξ.

εὐρισκόμενον δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ κατ' ἀλήθειαν ὑπάρχον – παραλλήλως ὁμως, ἔστω καὶ ἐμμέσως, ἀναγνωρίζει τὴν προβληματικὴν, ἡ ὁποία μέσῳ αὐτῆς εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐμφιλοχωρεῖ. 'Η ἐπίνοια ἐβοήθει εἰς τὴν ἐξέτασιν κοσμολογικῶν θεμάτων, κυρίως εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς δι' ἐννοιῶν παραστάσεως τοῦδε τοῦ παντός. Βεβαίως, τοῦτο ἀποφάσκει ἡ σκεπτικὴ κατεύθυνσις τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀρνεῖται εἰς τὴν διάνοιαν ἐν γένει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ μὴ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιληπτοῦ. Οἱ τοιαύτης κατευθύνσεως φιλόσοφοι, ὅχι ὁμως μόνον αὐτοί, ἔθεσαν μὲ ὀξύτητα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ ἐπινοῖα ἢ κατ' ἐπίνοιαν γνωρίμου πρὸς τὸ πραγματικόν, ἐὰν ὡς τοιοῦτον θεωρηθῇ ὅχι τὸ ὑπάρχον ὡς νοούμενον, ὡς σύμφωνον δηλαδὴ πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς διανοίας κατασκευαζόμενον, ἀλλ' ὡς τὸ συμφωνοῦν πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου καταληπτὴν πραγματικότητα. Μὲ ἄλλους λόγους, ἐντόνως ἡμφεσθῆτησαν τὴν καὶ ὡς ἀπόρημα ἀκόμη ἐξεταζομένην δυνατότητα τὸ λογικῶς δυνατόν νὰ μαρτυρῇ καὶ νὰ δύναται νὰ παραστήσῃ τὸ πράγματι ἰσχύον. Διὰ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς κρατεῖ, δίκην νόμου, ἡ ἀρχὴ «εἴ τι ἐπενοεῖτο, οὐ πάντως ἂν ὑπῆρχεν»⁴⁸.

'Η ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρῖσμα ἐξέτασις τῆς ἐπινοίας ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης, ἐντασσομένη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐγράψαμεν, εἰς τὴν προβληματικὴν τῆς σχέσεως τῶν νοουμένων πρὸς τὰ πράγματα. Θὰ σημειώσωμεν ὁμως τὴν ἀποψιν τοῦ Σέξτου 'Εμπειρικοῦ διὰ τὴν σχέσιν ἐπινοίας καὶ ὑπάρξεως, καὶ τοῦτο ὅχι μόνον διότι ἡ ἀποψις αὐτὴ μαρτυρεῖ τὴν συμβολὴν τῆς ἐπινοίας εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὸ ἐσφαλμένον τῆς παραθεωρήσεώς της, ἀλλὰ καί, κυρίως δι' αὐτό, διότι διατυπῶνται ἀπὸ συγγραφέα, τοῦ ὁποίου αἱ γενικαὶ θέσεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τῶν νοητῶν καὶ τῆς ἀναφορᾶς τῶν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθοῦν ὡς μεταφυσικαὶ ἢ δογματικά. Γράφει, λοιπόν, ὁ Σέξτος: «πολλὰ ἔστιν ἅπερ ἐπινοεῖται μὲν, οὐ μετέχει δὲ τινος ὑπάρξεως. νῦν δὲ ὅταν καὶ ἡ ἐπίνοια εὕρισκῃται ἀδύνατος ἢ τῆς ἀποδείξεως, ἀναμφιλέκτως καὶ ἡ τῆς ὑπάρξεως ἐλλίψις ἀποκόπτεται.»⁴⁹.

Κατὰ ταῦτα, τὸ κατ' ἐπίνοιαν γνώριμον σχετίζεται πρὸς τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὑπάρχον, ἡ προβληματικὴ δὲ τῶν φιλοσόφων, τῶν ὁποίων τὰς ἀπό-

48. Σέξτου 'Εμπειρικοῦ, *Πρὸς μαθηματικούς*, VIII, 381.

49. *Αὐτόθι*.

ψεις ἐμελετήσαμεν, στρέφεται κυρίως περί τὸ τελευταῖον, ἐξετάζουσα μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμονῆς τὴν σχέσιν καὶ ἀναφοράν του πρὸς τὸ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχον. 'Η ὑπαρξίς τοῦ κατ' ἐπίνοιαν εὐρισκομένου δὲν γίνεται ἀποδεκτή⁵⁰. Τοῦτο ὁμως δὲν δηλώνει ὅτι ἡ ἔρευνα περὶ τὴν φύσιν του δὲν κατέστη μέλημα τῶν φιλοσόφων. 'Η στάσις, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐτήρησεν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἦτο ἐπακόλουθον τῆς ἐν γένει στάσεώς του ὅχι μόνον ἐναντι τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ προσέτι ἐναντι τοῦ ὄντολογικοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐναντι τῶν δυνατοτήτων τὰς ὁποίας ἀνεγνώριζεν εἰς τὰς νοητικὰς καὶ γνωστικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. 'Εκ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σημασία τῆς ἐπινοίας εἰς τὸν Πλωτῖνον καὶ ἡ εὐρύτης τῆς κατ' ἐπίνοιαν ἐρεύνης, τὴν ὁποίαν οὗτος χρησιμοποιεῖ. Τούτου ἕνεκα, θὰ ἐξετάσωμεν, δι' ὀλίγων ὁμως, τὴν περὶ ἐπινοίας ἄποψιν τοῦ Πλωτίνου. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶμεν, διότι ὁ Πλωτίνος ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπίνοιαν καὶ τὴν κατ' ἐπίνοιαν ζήτησιν, ἐξ ἀφορμῆς μελετῶν του ἐπὶ ὄντολογικῶν, ψυχολογικῶν κ.ἄ. θεμάτων, ὁ ἰδικὸς μας δὲ σκοπὸς ἦτο νὰ μελετήσωμεν αὐτὴν καὶ κυρίως τὴν κατ' αὐτὴν διαίρεσιν ὡς μέθοδον ἐρεύνης κοσμολογικῶν προβλημάτων.

Ὁ Πλωτίνος δὲν ἀντιμετωπίζει τὴν ἐπίνοιαν μὲ τὴν περιφρονητικὴν αὐστηρότητα, μὲ τὴν ὁποίαν οἱ Σκεπτικοί, λ.χ., ἔκριναν αὐτὴν. Μέλημά του δὲν εἶναι τόσον ἡ διακρίθωσις αὐτῆς ταύτης τῆς ἐπινοίας καὶ ἡ λεπτολόγος διάκρισις τῆς ἀπὸ ἄλλας ἐννοίας συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν, πρᾶγμα ποῦ συμβαίνει, ὡς εἶδομεν, εἰς τοὺς Στωικούς, ὅσον ἡ ἐπισταμένη ἔρευνα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν βοήθειάν της ἀνευρίσκονται. 'Η ἐπίνοια ἀπαντᾷ μὲν εἰς τὸν Πλωτῖνον μὲ περισσοτέρας ἀπὸ μίαν σημασίας, αὗται ὁμως δηλοῦν κατὰ βάσιν τὴν αὐτὴν ἐννοίαν, συγκεκριμένως τὴν τῆς παρεπινοήσεως. Γενικῶς, ἡ ἐπίνοια χαρακτηρίζει παράστασιν τῆς διανοίας, ἡ ὁποία, ὁμοῦ μετὰ τοῦ λόγου, ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ προβαίῃ εἰς χωρισμὸν καὶ ἀνάλυσιν⁵¹. Προβάλλει, οὕτω, ὡς δύναμις τῆς διανοίας νὰ διεισ-

50. Βλ. καὶ SVF II, ἀριθμ. 488. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Πρόκλος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα διὰ τὸ κατ' ἐπίνοιαν ψιλὴν ὑφιστάμενον καὶ ὅχι διὰ τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὑφιστάμενον.

51. 'Ενν. IV 3, 9, 17 κ.ἔξ. «'Αλλ' ἐπινοῆσαι ταῦτα χωρίζοντας αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων τῷ λόγῳ οἷόν τε. ἔξεστι γὰρ ἀναλύειν τῷ λόγῳ καὶ τῇ διανοίᾳ πᾶσαν σύνθεσιν». Σημειωθῆτω ὅτι ὁ Πλωτίνος δὲν συσχετίζει τὴν ἐπίνοιαν πρὸς τὴν φαντασίαν. Περὶ τῆς τελευταίας βλ. Ε. Μουτσοπούλου, Τὸ πρόβλημα τοῦ φανταστικοῦ παρὰ Πλωτίνῳ, ἐν 'Επιστημ. Ἐπετηρ. Φίλοσ. Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνῶν, 1968-1969, σσ. 94 κ.ἔξ.

δύη εἰς πᾶσαν περιοχὴν τοῦ ἐπιστητοῦ, χωρὶς ὁμῶς αὐτὸ νὰ δηλοῖ ὅτι τὸ γνωριζόμενον μὲ τὴν συνδρομὴν καὶ τὴν βοήθειάν της εἶναι ὄντως θέβαιον καὶ ἀληθές. Χαρακτηριστικῇ, πρὸς τούτοις, εἶναι ἡ συσχέτισις τῆς ἐπινόας πρὸς τὴν «μηχανήν», ὀνομασία ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου πρὸς δήλωσιν παντὸς μέσου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποσκοπεῖ τις νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀνάγκας ἐν γένει τοῦ βίου, κυρίως δὲ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπιβολὴν του ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἢ κατ' ἀναλογίαν πρὸς αὐτὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀνθρωπομορφικῶς τὸ σύμπαν. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐπίνοια καθίσταται συνώνυμος πρὸς τὸ δόλιον τέχνημα, ὅτε δηλοῖ τὰς παντοειδεῖς μηχανεὺς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν δι' ἀπατηλῶν διδαγμάτων νὰ κλονίσουν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ κύρος γνησίας φιλοσοφικῆς κατευθύνσεως διδασκαλιῶν⁵².

Ἡ τοιαύτη σημασία τῆς ἐπινόας δὲν εἶναι ὁμῶς οὔτε ἡ μόνη οὔτε ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὸν Πλωτίνον. Συνήθως ἀπαντᾷ εἰς τὰς *Ἐννεάδας* ἡ δοτικὴ «ἐπίνοια», ὅτε μάλιστα ἡ ἐπίνοια δηλοῖ ζήτησιν, ἡ ὁποία κατευθύνεται ὑπὸ τῆς διανοίας καὶ χωρεῖ συμφώνως πρὸς τὰς παρορμήσεις αὐτῆς. Ἀφετηρίαν τῆς τοιαύτης ζητήσεως ἀποτελοῦν κυρίως πορίσματα ἐρευνῶν, τὰ ὁποῖα ἐξηνέχθησαν μὲν λόγῳ, ἡ διάνοια ὁμῶς παρωθεῖ πρὸς περαιτέρω διερεύνησιν των. Οὕτω ἡ ἐπίνοια βοηθεῖ τὴν διάνοιαν νὰ μεταβῇ περαιτέρω ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀντιληφθῇ. Δηλοῖ, ἐπομένως, ἡ ἐπίνοια περαιτέρω ζήτησιν τῆς φύσεως ἐκείνου, τοῦ ὁποίου τὴν παρουσίαν αἱ δυνάμεις τῆς διανοίας ἐπεσήμαναν, δὲν εἰσεχώρησαν ὁμῶς εἰς τὴν ὅλην διάστασιν τῆς οὐσίας του, ἀλλ' ἐξήτασαν μίαν μόνον ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Ἡ τοιαύτη λειτουργία τῆς ἐπινόας καθίσταται ἀντικείμενον αὐστηροῦ ἐλέγχου ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου. Ὁ Πλωτίνος γνωρίζει ἄριστα τὰς παγίδας τῆς διανοίας, διὰ τοῦτο θεωρεῖ ὅτι μετὰ τὴν κατ' ἐπίνοιαν ζήτησιν, ὥς καὶ μετὰ πᾶσαν ζήτησιν, πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν τὸ ἐπίνοια ἢ ἄλλως εὑρεθὲν εἶναι ὅ,τι εὑρέθη ὅτι εἶναι «τῇ ἐπινόαι... ἢ καὶ τῇ ὑποστάσει»⁵³. Ἰσχύει, δηλαδή, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατ' ἐπίνοιαν ἐρεύνης, ἐὰν δὲν ἀντιφάσκῃ πρὸς ὅ,τι ὁμολογουμένως ὑπάρχει κατ' ἀλήθειαν.

52. Ἐνν. IV 4, 6, 10 κ.ἐξ. «Εἰ οὖν μῆτε ζητοῦσι μῆτε ἀποροῦσιν... τίνες ἂν λογισμοὶ ἢ τίνες συλλογισμοὶ αὐτοῖς γίνοντο ἢ διανοήσεις; ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων αὐτοῖς ἐπίνοιαί καὶ μηχαναί, ἐξ ὧν διοικήσουσι τὰ ἡμέτερα ἢ ὅλως τὰ τῆς γῆς».

53. Ἐνν. VI 6, 9, 14.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν, ὅτι ὁ Πλωτῖνος δὲν ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ ἐξετάσῃ ἂν τι ὑπάρχῃ μόνον καθ' ὑπόστασιν ἢ μόνον κατ' ἐπίνοιαν, ἀλλ' ἐρευνᾷ προσέτι τὴν δυνατότητα νὰ ὑπάρχῃ τοῦτο καὶ κατὰ τοὺς δύο τρόπους ὑπάρξεως. Ἡ ἐρευνα βεβαίως αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχον, ἀλλ' εἰς τὸ κατ' ἐπίνοιαν, διότι ἡ ὑπαρξις τοῦ πρώτου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῇ. Τὸ γεγονὸς ὁμῶς ὅτι ὑπάρχει τι ἀναμφιλέκτως καθ' ὑπόστασιν, δὲν συνεπάγεται τὴν γνῶσιν τῆς φύσεώς του ἢ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἐπ' αὐτῆς ἔχουν διατυπωθῇ. ὡσαύτως, δὲν ἀποκλείει τὴν προσπέλασίν του κατ' ἐπίνοιαν, διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι τὸ κατ' ἐπίνοιαν εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὸ κατ' ἀλήθειαν. Ἡ κατ' ἐπίνοιαν, ἐπομένως, ζήτησις, εἶναι δυνατόν νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχοντος, ἢ συμβολή της ὁμῶς θὰ χαρακτηρισθῇ ὡς θετική, ἂν τὰ μὲ τὴν βοήθειαν της διακριθῶντα καταδειχθῇ ὅτι εἶναι σύμφωνα ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν φύσιν ἐν γένει παντὸς καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχοντος, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐκεῖνα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἐρευνηθέντος, τὰ ὁποῖα ἐπέβαλαν τὴν θεώρησίν του ὡς ὄντος ὑπάρχοντος καθ' ὑπόστασιν. Τοῦτου ἕνεκα ὁ Πλωτῖνος προτάσσει τῆς δοτικῆς «τῇ ὑποστάσει» τὸ «καί». Μαρτυρεῖ τοῦτο ὅτι ὁ Πλωτῖνος δὲν ἐμμένει εἰς τὸν ὀξὺν διαχωρισμὸν μεταξὺ τῆς ὑπάρξεως κατ' ἐπίνοιαν καὶ τῆς ὑπάρξεως καθ' ὑπόστασιν, διό, ἄλλως τε, δὲν γράφει «τῇ ἐπινοίᾳ ἢ τῇ ὑποστάσει», ἀλλὰ «τῇ ἐπινοίᾳ καὶ τῇ ὑποστάσει».

Ὅθεν ἡ ζήτησις κατ' ἐπίνοιαν δὲν ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου, μὲ μόνην τὴν αἰτιολογίαν ὅτι διεξήχθη κατ' ἐπίνοιαν, τὰ δὲ πορίσματα της δὲν κρίνονται ψευδῆ, προτοῦ ὑποβληθοῦν εἰς ἔλεγχον. Ὅπως, ἐλέγχων ὁ Πλωτῖνος τοὺς Γνωστικούς, ἐπειδὴ, ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῆς διακρίσεως τοῦ δυνάμει ἀπὸ τοῦ ἐνεργείᾳ, χωροῦν «ἐπινοίᾳ» εἰς διάκρισιν τοῦ νοῦ ἀπὸ τοῦ νοῦ τοῦ νοοῦντος ὅτι νοεῖ, παραθέτει ἅπαντα τὰ ἀλλότρια πρὸς τὴν φύσιν τοῦ νοῦ, τὰ ὁποῖα ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ἢ τοιαύτη ἀποψις τῶν Γνωστικῶν. Δὲν ἀπορρίπτει, δηλονότι, ὁ Πλωτῖνος τὴν γνωστικὴν διδασκαλίαν, ἐπειδὴ ἐπινοίᾳ θεμελιούται, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐλεγχόμενη καταδεικνύεται ὅτι διδάσκει ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἀπᾶδουν πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀληθινοῦ νοῦ⁵⁴.

54. Ἐνν. II, 9, 1, 26 κ.ἑξ. Διὰ τὴν σχέσιν Πλωτίνου καὶ Γνωστικῶν, βλ. H. - C. Puech, Plotin et les Gnostiques, ἐν *Les sources de Plotin*. Fondation Hardt, Entretiens, Tome V. Genève 1960, σσ. 161 κ.ἑξ.

Κατὰ ταῦτα, ἡ θέσις τοῦ Πλωτίνου ἐπὶ τῆς ζητήσεως κατ' ἐπίνοιαν δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἐπ' αὐτῆς λαμβάνουν ἄλλοι φιλόσοφοι καὶ συγγραφεῖς· τοῦτο ὁμῶς δὲν δηλοῖ, ὥς καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέρομεν, τὴν ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου ἀνεπιφύλακτον παραδοχὴν τῆς. Αἱ ἔναντι τῆς κατ' ἐπίνοιαν ζητήσεως ἐπιφυλάξεις τοῦ Πλωτίνου ὀφείλονται, πέρα τῶν ἄλλων, κυρίως εἰς αὐτό, ὅτι θεωρεῖ καὶ οὗτος ὅτι τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὑπάρχον δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχον. Τὴν τοιαύτην ἀποψίν του μαρτυρεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖον θέτει, *«ἀρ' οὖν τῇ ἐπινοίᾳ καὶ τῇ ἐπιβολῇ ἢ καὶ τῇ ὑποστάσει;»*.

Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν ὅσα περὶ ἐπινοίας διελάβομεν ἀνωτέρω, παρατηροῦμεν ὅτι τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀντιμετώπισαν οἱ φιλόσοφοι, οἱ ὅποιοι ἡσχολήθησαν περὶ αὐτὴν, δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν σημασίαν τῆς τόσον, ὅσον εἰς τὴν σχέσιν τοῦ δι' αὐτῆς γνωριζομένου πρὸς τὸ ὥς ἀληθὲς ὑπολαμβάνομενον. Τὸ ἐπινοία καθιστάμενον ἀντιληπτὸν δὲν συνεχεύετο πρὸς τὸ νοητὸν, διὰ τοῦτο ἂν ὅχι ὅλοι, πάντως οἱ περισσότεροι τῶν φιλοσόφων, ἐθεώρουν τὴν ἐπίνοιαν ὥς δημιουργημα τῆς διανοίας, διεφώνουν δὲ μεταξύ τῶν κυρίως ὥς πρὸς τὰς παρορμήσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας κινουμένη ἡ διάνοια χωρεῖ πρὸς τὴν ἐπίνοιαν. Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἐπίνοια ἀπαντᾷ ὥς τεχνικός ὁρος τῆς περὶ γνώσεως θεωρίας⁵⁵, δηλοῖ δὲ τὸ μὴ κατ' ἀλήθειαν ἢ καθ' ὑπόστασιν ὑπάρχον. Ὑπολαμβάνεται, μὲ ἄλλους λόγους, ὥς παρεπινόησις, δηλαδὴ νόησις τινος ἢ ὁποία λαμβάνει χώραν, ἀφοῦ προηγουμένως κατέστη ἀντιληπτὸν ἕτερόν τι· τούτου ἕνεκα, τὸ παρεπινουόμενον αἱρεται, ἐὰν δι' οἷονδῆποτε λόγον ἀρθῇ ἐκεῖνο, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀφορμηθεῖσα ἡ διάνοια ἐχώρησεν εἰς τὴν ἀντίληψίν του. Οὕτω, διὰ τὰ ἀναφέρωμεν ἕν παράδειγμα ἀπὸ τὴν στωικὴν κοσμολογίαν, ἐξ ἀφορμῆς προβλημάτων τῆς ὁποίας ἐμελετήσαμεν τὴν ἐπίνοιαν καὶ δὴ τὴν κατ' ἐπίνοιαν διαίρεσιν, νοοῦντες τὴν ὑγρότητα, ἦτοι τὴν ποιότητα, προσεπινουοῦμεν τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς, δηλαδὴ τὴν ὕλην. Τὸ ὑποκείμενον, ἐπομένως, δὲν ὑπάρχει καθ' αὐτό, ἀλλὰ διὰ τῶν ποιότητων, διὸ καὶ οἱ

55. Ἡ σημασία τῆς ἐπινοίας εἰς τὸν Ἐπίκουρον εἶναι διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποίαν ἀποδίδουν εἰς αὐτὴν οἱ φιλόσοφοι τοὺς ὁποίους ἀνεφέρομεν. Ὁ Ἐπίκουρος θεωρεῖ καὶ τὴν αἰσθησιν ὥς πηγὴν τῆς ἐπινοίας, οὕτω δὲ ὑπολαμβάνει αὐτὴν ὥς συνώνυμον πρὸς τὴν ἔννοιαν. Βλ. Διογ. Λαερτίου, Χ, 32. *«Καὶ γὰρ καὶ ἐπίνοιαί πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων γεγῆσιν κατὰ τε περίπτωσιν καὶ ἀναλογίαν καὶ ὁμοιότητα καὶ σύνθεσιν, συμβαλλομένου τι καὶ τοῦ λογισμοῦ»*.

Στωικοί, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου, ἐπρέσβευον «τὴν ὄλην ὕφε-
στάναι ταῖς ποιότησι»⁵⁶.

Κατὰ ταῦτα, ἡ κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις δηλοῖ ἔρευναν ἐρειδομένην σα-
φῶς ἐπὶ παρορμήσεων τῆς διανοίας, τὸ κατ' ἐπίνοιαν δὲ ὑπάρχον εἶναι
ἀντίθετον πρὸς τὸ καθ' ὄλην, καθ' ὑπόστασιν ἢ φύσει ὑφιστάμενον καὶ
ὑπάρχον. Τοῦτου ἕνεκα, ἡ ἔρευνα ἡ στηριζομένη ἐπὶ τῆς κατ' ἐπίνοιαν
διαίρεσεως γίνεται κυρίως μὲ σκοπὸν νὰ καταστήσῃ τι λόγῳ ἀντιληπτὸν
καὶ θεωρητόν. Ἡ τοιαύτη σημασία τῆς ἐπινόιας, ὡς καὶ ἡ φύσις τῆς κατ'
αὐτὴν τελουμένης ἐρεύνης, αἰτιολογεῖ τὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον οἱ Νεοπλα-
τωνικοὶ φιλόσοφοι ὑπεχρεοῦντο νὰ διεξαγάγουν ἐναντίον ἐκείνων, οἱ
ὁποῖοι ὑπεστήριζον ὅτι αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι εἶναι ἀποτέλεσμα ζητήσεων
τοῦ Πλάτωνος πρὸς ἐπίνοιαν γενομένων, στεροῦνται ἐπομένως πρα-
γματικῆς ὑπάρξεως καὶ εἶναι ψιλαὶ δοκῆσεις τῆς διανοίας. Εἶναι χαρα-
κτηριστικὴ μάλιστα ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρίου ὅτι αἱ ἀπόψεις
αὗται ἀπετέλουν φιλοσοφικὴν διδαχὴν, ἡ ὁποία ἐδιδάσκετο εἰς τοὺς ἔχον-
τας περατώσει τὰ εἰσαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν φιλοσοφίαν⁵⁷. Πρέπει,
πρὸς τοῦτοίς, νὰ σημειωθῇ ὅτι κατεβάλλετο ἔντονος προσπάθεια, ὅπως
ὑπὸ τὸ ἴδιον πρῖσμα ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ εἰς τὸν *Τίμαιον* ἀναπτυσσομένη
κοσμολογία τοῦ Πλάτωνος. Ἡ πολεμικὴ, τὴν ὁποίαν ὁ Πρόκλος διε-
ξάγει ἐναντίον ἐκείνων τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ *Τιμαίου*, οἱ ὁποῖοι, ἀφορμώ-
μενοι ἀπὸ τοιαύτας ἀπόψεις, ὠδηγοῦντο εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δη-
μιουργὸς ὑπάρχει κατ' ἐπίνοιαν καὶ ὄχι κατ' ἀλήθειαν, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ
ἀποψις, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Πλάτων πρὸς ἐπίνοιαν ἐκοσμολό-
γει, ἄρα καὶ τὰ διδάγματα τοῦ μόνον τὸ κατ' ἐπίνοιαν ἰσχύον παρέχουν,
ἥτοι εὐρῶς διαδεδομένη⁵⁸.

56. SVF II, σ. 126, 31.

57. Πορφύριου, *μνημ. ἐργ.*, σ. 75, 27 κ.εξ. «... τὰ δὲ καθόλου τι λέγεσθαι οὐκ ἔστιν ἐν
ὕπαρξει, ἀλλὰ μέχρι ἐπινόιας λέγεται, οὐκ ἔστι τῆς τῶν εἰσαγομένων ἕξεως γνῶναι.»

58. Πρόκλου *Διαδόχου* εἰς τὸν *Τίμαιον* Πλάτωνος, Βιβλίον Δεύτερον, 88F-89A. Ed. E.
Diehl. Vol. I. Lipsiae 1903, σ. 290, 3 κ.εξ. «Οὐ μὴν οὐδὲ ἐκείναι [αἱ ἐξηγήσεις] χώραν
ἔχουσιν, ὅσαι λογικώτερον ἀποδίδονται, οἷον ὅτι κατ' ἐπίνοιαν μόνην ἡ γένεσις ἐπὶ τοῦ κόσμου
λέγεται – οὗτω γάρ ἂν καὶ ὅτι δημιουργὸς ἔστι τοῦ παντός κατ' ἐπίνοιαν συλλογισαίμεθα καὶ οὐ
κατὰ ἀλήθειαν». Πρβλ. καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ A.J. Festugière, *Proclus, Com-
mentaire sur le Timée. Traduction et notes. Tome seconde, Livre II*. Paris 1967, σσ. 139
κ.εξ.

Εἶναι, προσέτι, ἄξιον παρατηρήσεως τοῦτο, ὅτι δηλαδή ἡ κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις ἀδυνατεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν θεὰν τῆς οὐσίας τοῦ ἀναζητουμένου. Οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦν ὅτι ὁ κατ' ἐπίνοιαν χωρῶν δὲν καθίσταται θεωρὸς τῆς ἀληθείας. Διὰ τοῦτο ἡ κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὴν ζήτησιν τὴν προϋποθέτουσαν τὴν παρουσίαν ἐνορασιακῶν δυνάμεων, ὥς σαφῶς καταδεικνύει ἡ ἐν γένει ζήτησις, εἰς τὴν ὁποίαν χωρεῖ ὁ Πλωτῖνος· αὕτη εἶναι ζήτησις ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος «*νοεῖ οὐ ζιτῶν, ἀλλ' ἔχων*»⁵⁹. 'Η κατ' ἐπίνοιαν ἐρευνα ὀδηγεῖ συνήθως εἰς ἀτέρμονας ἀντιμαχίας καὶ ἐριστικὰς φλυαρίας, διότι ἡ ἰσχὺς τῶν πορισμάτων τῆς στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς φάσεως, ἐπὶ κριτηρίου δηλαδή εὐκόλως ἀναιρουμένου, διότι «*ὁ φάσει μὲν λέγων φάσει ἐπισχεθῆσεται*»⁶⁰.

Θὰ ἀνέμενέ τις ὅτι τὰ μειονεκτήματα τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχει ἡ κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις θὰ ὠδήγουν εἰς ἐγκατάλειψιν τῆς. Αὐτὸ ὁμως δὲν παρατηρεῖται. 'Η κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις τοσοῦτον παγιδεύει τὸν φιλόσοφον, ὥστε, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι δι' αὐτῆς φθάνει εἰς ἀντιλήψεις ποῦ ἀντιβαίνουν ἀκόμη καὶ πρὸς γενικωτέρας θέσεις του, δὲν παραιτεῖται αὐτῆς. Βεβαίως, διευκρινεῖ, ἐνίοτε, ὁ ἴδιος ὅτι ἐρευνᾷ πρὸς ἐπίνοιαν, διὰ τοῦτο προσφεύγει εἰς τὴν κατ' ἐπίνοιαν ἐρευναν, τοῦτο ὁμως δὲν τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν εὐθύνην διὰ τὴν σύγχυσιν, ἡ ὁποία συνήθως ἀκολουθεῖ εἰς τὰς ἐπινοίας τελουμένας ζητήσεις. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Σέξτου: «*ἀλλ' ὃν τρόπον οἱ ἀγένητον καὶ αἰώνιον ἀπολείποντες τὸν κόσμον οὐδὲν ἦττον πρὸς ἐπίνοιαν ζητοῦσι τὰς πρῶτον συστημαμένας αὐτὸν ἀρχάς, οὕτω καὶ ἡμεῖς, φασὶν οἱ Πυθαγορικοὶ τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, κατ' ἐπίνοιαν σκεπτόμεθα τὸ ἐκ τίνων τὰ αἰώνια ταῦτα καὶ λόγῳ θεωρητὰ συνέστηκε σώματα.*»⁶¹.

'Η ἀνωτέρω πληροφορία τοῦ Σέξτου παρέχει, νομίζομεν, τὴν πραγματικὴν διάστασιν τῆς κατ' ἐπίνοιαν ζητήσεως, συγχρόνως δὲ ὁροθετεῖ τὴν ἐρευναν, ἡ ὁποία διεξάγεται μὲ βάσιν αὐτήν. 'Η κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις μαρτυρεῖ μίαν ἀκόμη προσπάθειαν τῆς στοχαζομένης διανοήσεως νὰ

59. 'Ενν. V 1, 4, 16. 'Ερμηνείαν τῆς τοιαύτης περὶ τοῦ νοῦ ἀπόψεως τοῦ Πλωτίνου, βλ. W. Beierwaltes, *Plotin, Über Ewigkeit und Zeit (Enneade III 7)*. Übersetzt, eingeleitet und kommentiert. Frankfurt a. M. 1977², σ. 27.

60. Σέξτου· 'Εμπειρικοῦ, Πρὸς μαθηματικοὺς VIII, 61.

61. Σέξτου· 'Εμπειρικοῦ, Πρὸς μαθηματικοὺς X, 255.

ὑπερβῇ τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι συμπαρομαρτοῦν εἰς ἐκείνας τὰς ἐρεῦ-
 νας αἱ ὁποῖαι σκοποῦν ἂν ὄχι νὰ γνωρίσουν, τουλάχιστον νὰ παραστή-
 σουν δι' ἐννοιῶν τὸ πραγματικόν. Ἡ πρὸς ἐπίνοιαν ζήτησις εἶναι ἀπάν-
 τησις εἰς τὸ αἶτημα διὰ μείζονα διερεῦνησιν καὶ πληρεστέραν γνῶσιν. Διὰ
 τοῦτο δὲν πρέπει ἀκρίτως νὰ ἀπορρίπτεται, ἔστω καὶ ἐὰν τὰ πορίσματά
 τῆς ἐλέγχωνται ὥς μὴ ἱκανοποιητικά, ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς ἀναφορᾶς τῶν
 πρὸς τὸ πραγματικόν. Ἡ κατ' ἐπίνοιαν ζήτησις, ἐλλόγως γινομένη, συμ-
 βάλλει εἰς τὴν δυνατότητα κατασκευῆς συστήματος ἐννοιῶν, πρὸς ἑρμη-
 νεϊαν ἐκείνου, διὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὁποίου δὲν ἐγείρονται ἀντιρρήσεις,
 διὰ τὴν διακρίθωσιν ὁμῶς τῆς οὐσίας τοῦ ἀδυνατοῦν νὰ εὑρεθοῦν αἱ
 κατάλληλοι διεργασίαι. Τὸ κατ' ἐπίνοιαν γνῶριμον, συνεχῶς ἐλεγχόμε-
 νον, εἶναι ἐφικτὸν νὰ ἀποβάλῃ τὸν χαρακτήρα τῆς ὑποκειμενικότητος,
 οὕτω δὲ ἡ μεταξὺ τοῦ κατ' ἐπίνοιαν ὑπάρχοντος καὶ τοῦ καθ' ὑπόστασιν
 ὄντος ἀπόστασις σμικρύνεται. Δὲν πρέπει, ἄλλως τε, νὰ λησμονῶμεν ὅτι
 «εἴτε ἔστι τι εἴτε ἐπινοία μόνη τὸ εἶναι ἔχει»⁶², δὲν παύει νὰ ἀποτελῇ ἀντι-
 κείμενον ζητήσεως καὶ μελέτης, ἔστω καὶ ἂν σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νὰ
 καταδείξουν ὅτι τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὑπάρχον ὑπάρχει τῷ ὄντι κατ' ἐπίνοιαν.

62. Σιμπλικίου, μνημ. ἔργ., σ. 53, 27.